

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

**İktisat Metodolojisi Açısından Sabri Orman'ın İslam
İktisadına Katkıları**

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa Ceylan

Haziran 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

**İktisat Metodolojisi Açısından Sabri Orman'ın İslam
İktisadına Katkıları**

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa Ceylan

Danışman

Doç. Dr. İsa Yılmaz

Haziran 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Mustafa Ceylan tarafından hazırlanan İktisat Metodolojisi Açısından Sabri Orman'ın İslam İktisadına Katkıları" başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, İktisat Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Doç. Dr., İsa YILMAZ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr., Ferudun YILMAZ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr., Hamdi GENÇ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 12/ 06 / 2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin APA yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun APA kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Doç. Dr., İsa YILMAZ

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Mustafa CEYLAN

ÖZET

İktisat Metodolojisi Açısından Sabri Orman'ın İslam İktisadına Katkıları

Ceylan, Mustafa

Yüksek Lisans Tezi, İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. İsa Yılmaz

Haziran 2024

İslam iktisadı, Müslüman fertlerin İslam dininin benimsemiş olduğu temel prensipleri esas alarak sosyo-ekonomik ilişkilerine şekil vermesi çabasının bir başka adıdır. Disiplinin modern bir sosyal bilim olarak ortaya çıkması 1930'lu yıllara dayanmaktadır. Post-kolonyal dönemde Müslümanın dünya siyasi bağımsızlık sonrası kendilerine has ekonomik sistemlerini araştırmaya ve tatbik etmeye başlamasıyla beraber 1940-1970 yılları arasında İslam iktisadına dair teorik çaba öne çıkmıştır. 1970'li yıllara gelindiğinde ise, küreselleşen finansallaşma ile birlikte İslam iktisadı yerini hızlıca pratik bir sorun olan finansman ihtiyacına çözüm bulmanın karşılığı olan İslami finansa bırakmıştır. Dünya genelinde İslam iktisadının teorik inşasına katkı sağlayan metodolojik çalışmaların azlığı bir yana, Türkiye'de de benzer bir durum olmasına rağmen İslam iktisat metodolojisini gündemde tutan isimlerin başında Sabri Orman gelmektedir. Orman'ın önermiş olduğu "tevarüs ve inşa" kavramları, İslam dininin prensiplerine bağlı kalarak farklı medeniyetlerin geliştirdiği bilginin aktarılmasına imkân sağlayan bir metodoloji önerisi sunmaktadır. Bu yaklaşım, 1970'li yıllarda küresel bilgi birikimi ile yüzleşmek zorunda kalan Müslüman coğrafyalarda uygulanan bilginin İslamileştirilme yöntemini sergilemektedir. Yaygın olarak bilinen, Homoeconomicus'a karşı Homoislamicus'un önerilmesi bu durumun tipik bir örneğidir. Orman, bilginin İslamileştirilmesi yönteminden yola çıkarak özgün bir İslam iktisat disiplini sunmayı amaçlamaktadır. Her ne kadar geliştirdiği metodolojik çaba evrimci iktisat izleri taşısa da iktisadi, tarihsel ve fıkhi bilgi uzmanlığını bir arada tutan Orman, Türkiye'de çağdaş İslam iktisat literatürüne özgün katkısı olan nadir kimselerden olduğu için alana bakışı ve katkıları oldukça önemlidir. Bu bakış ve katkı, İslam iktisadının gelecekte özgün bir iktisadi alternatif olarak yükselmesinin önünü açması bakımından öncü bir çabadır.

Anahtar Kelimeler: İktisat Metodolojisi, İslam İktisadı, İslam İktisat Metodolojisi, Sabri Orman, Tevarüs ve İnşa.

ABSTRACT

The Contributions of Sabri Orman to Islamic Economics in Specific to Economic Methodology

Ceylan, Mustafa

Master's Thesis, Department of Economics

Supervisor: Assoc. Prof., İsa Yılmaz

June 2024

Islamic economics is another name for the effort of Muslim individuals to shape their socio-economic relations based on the basic principles adopted by Islam. The emergence of the discipline as a modern social science dates back to the 1930s. In the post-colonial period, the theoretical endeavor of Islamic economics came to the fore between 1940 and 1970 as the Muslim world began to research and implement their own economic systems after political independence. By the 1970s, with the globalization of financialization, Islamic economics was quickly replaced by Islamic finance as a solution to the practical problem of finding a solution to the need for Muslim financing. Apart from the scarcity of methodological studies that contribute to the theoretical construction of Islamic economics worldwide, Sabri Orman is one of the leading figures who keep Islamic economics methodology on the agenda, despite the similar situation in Turkey. Orman's concepts of "transmission and construction" offer a methodology that allows for the transfer of knowledge developed by different civilizations while adhering to the principles of Islam. This approach demonstrates the method of Islamization of knowledge applied in Muslim geographies that had to confront global knowledge accumulation in the 1970s. The widely known proposal of HomoIslamicus against Homo-economicus is a typical example of this situation. Orman aims to present an original Islamic economics discipline based on the method of Islamization of knowledge. Although his methodological endeavor bears traces of evolutionary economics, Orman, who combines economic, historical and jurisprudential expertise, is one of the rare individuals in Turkey who has made original contributions to the contemporary Islamic economics literature. This perspective and contribution is a pioneering effort in terms of paving the way for the rise of Islamic economics as an authentic economic alternative in the future.

Keywords: Economic Methodology, Islamic Economics, Islamic Economic Methodology, Sabri Orman, Transmission and Construction

ÖNSÖZ

Öncelikli olarak, lisansüstü eğitim-öğretim hayatım boyunca yaşamış olduğum hastalık süreçlerimde beni yalnız bırakmayan, hastanede kaldığım süre boyunca tez görüşmelerimiz için uzun mesafeler kat ederek gelip hastane şartlarında tez görüşmesi yaptığımız, yaşamış olduğum tüm maddi ve manevi zorluklarımda destek veren, akademisyenlik mesleğinin sadece kampüs içerisinde olmadığını gösteren, akademisyenin vazifesinin sadece salt bilgi aktarımı olmadığını bizatihi kişinin her hali ile edindiği bilgiyi yaşaması gerektiğini gösteren, merhum Sabri Orman'ın dünyası ile tanışmamı sağlayan çok kıymetli ve değerli danışman hocam Doç. Dr. İsa Yılmaz'a en samimi duygularıyla teşekkür ediyorum.

Lisans eğitiminin üçüncü sınıfındayken İslam iktisat disiplini ile tanışmamı sağlayan, alana dair inancımı kaybetmeden bu alanda ilerlememe destek olan, alana dair geniş bir okuma perspektifi kazandıran, yaşadığım birçok durumda empati kuran ve benimle iletişimini koparmayan değerli hocam Doç. Dr. Zeyneb Hafsa ORHAN'a; Hem akademik hem de çalışma hayatıma devam edeceğime inanan, İSAM'da yapmış olduğumuz çay muhabbetlerinden büyük zevk aldığım kıymetli hocam Doç. Dr. Hakan KALKAVAN'a; İktisat felsefesine dair görüşlerini kendisinden ilk olarak online derslerinde dinlediğim, iktisat bilimine karşı alana dair eleştirel bir yaklaşımı kazanmamı sağlayan, gündelik kullandığım kavramların bazılarının hiç de masum olmadığını fark ettiren, bilgisi ve ders anlatış yöntemini benimsediğim, tez savunmama yoğun programına rağmen katılan sevgili hocam Prof. Dr. Ferudun YILMAZ'a teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, tüm eğitim-öğretim hayatım boyunca en büyük motivasyon kaynaklarım, maddi-manevi yönden destek veren ve bana böbreklerini veren annem ve babam özelinde aileme; eğitim hayatımdaki tüm hocalarıma, ilim yolu boyunca bana inanan, destekleyen ve motivasyon sağlayan arkadaşlarıma sundukları katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Mustafa CEYLAN

Ankara 2024

İçindekiler

ÖZET	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ	ix
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
BÖLÜM 1: GİRİŞ	1
BÖLÜM 2: Akademinin Beyefendisi Olarak Sabri Orman	3
2.1. Hayatı ve Eserleri	3
2.2. Kişiliği ve Fikirleri	7
BÖLÜM 3: İktisat Metodolojisi	10
3.1. Metodoloji	10
3.2. İktisatta Metodoloji	13
BÖLÜM 4: Literatür Taraması	18
4.1. Muhammad Akram Khan	21
4.2. Monzer Kahf	23
4.3. Syed Nawab Haider Naqvi	24
4.4. Zubair Hasan	26
4.5. Umar Chapra	27
4.6. Muhammed Bakr Es-sadr	28
4.6. Waleed Addas	30
4.7. İbrahim Turhan	33
BÖLÜM 5: Sabri Orman'ın Metodolojik Arayışı: “Tevarüs” ve “İnşa”	39
5.1. İki Farklı Yöntem: Teoriyle Tarihi Açıklamak Karşısında Tarihten Yola Çıkarak Teori Kurmak	39
5.2. Medeniyet Kavramı ve Sabri Orman'da Medeniyet	42
5.2.1. Medeniyetler Arası Etkileşim	44
5.2.2. Medeniyetler Arası Bilgi Aktarımı: Tevarüs	46
5.2.3. Medeniyetler Arası Bilginin İnşası	50
5.3. Sabri Orman'da İslam İktisat Özelinde Tevarüs ve İnşa	52
5.3.1. İktisat Özelinde Tevarüs	53
5.3.2. İktisat Özelinde İnşa: Bağlam Bağımlı İktisat ve Evrensel İktisat	55
BÖLÜM 6: Sonuç Yerine: Tartışma ve Değerlendirme	57
KAYNAKÇA	65
EK-1	68

TABLÖLÄR LİSTESİ

Tablo 1. Metodolojik Çeşitlilik ve Unsurları.....	11

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Birinci Uluslararası İslam İktisadı Konferansı Konu Dağılımı.....	21
Şekil 2. On İkinci Uluslararası İslam İktisadı Konferansı Konu Dağılımı.....	21

BÖLÜM 1: GİRİŞ

İslam iktisadı, Müslüman fertlerin İslam dininin benimsemiş olduğu temel prensipleri esas alarak ekonomik ilişkilerini şekillendirmesi olarak tanımlanır. Akademik bir perspektifte ve ilgili literatürde ağırlık kazanan tanıma göre ise İslam iktisadı, insanların İslam dininin emretmiş olduğu ilkeler doğrultusunda bilimsel yöntemler eşliğinde üretim, tüketim ve dağılım ile bunlar arasındaki ekonomik ilişkilerin araştırılması ve uygulanmasıyla ortaya çıkan bireysel ve toplumsal refahı esas alır. Bu bakımdan İslam iktisadının merkezinde insan yer almaktadır. İnsanın sadece maddi boyutuna indirgenemeyecek şekilde eş zamanlı olarak manevi gelişim ve tekamül de en temel hedeflerdendir.

Tarihsel bağlamda düşünüldüğünde, ilk insandan itibaren İslam'ın iktisadi hayatı şekillendirdiği ve yönlendirdiği bilinir. İnsanların topluluk halinde yaşamaya başlamasıyla ve bir süre sonra yerleşik yaşama geçişle birlikte insanlar tarımsal üretim yapmaya başlamışlardır. Tarımsal ekonominin yaşandığı uzun yüzyıllar boyunca, yerleşim ağlarıyla birlikte, sosyal ilişkilerden kaynaklı olarak 'politikanın' toplumsal ilişkileri şekillendirdiği görülmektedir. Sanayi Devrimi sonrasında ise toplum büyük bir dönüşüme uğramış ve toplumsal ilişkilerin temel yapısını ekonomi belirlemeye başlamıştır. Ekonomin toplum üzerinde belirleyici olduğu bu devirde, sömürge yarışları başlamış ve Avrupa ülkeleri özellikle petrol vb. doğal zenginlikleri olan Müslüman coğrafyada sömürgeleştirme çalışmalarına hız vermişlerdir. İslami bir iktisadi sistem pratiği bu sömürge faaliyetleri sebebiyle azalmıştır.

1900'lü yıllardan itibaren ülkeler arası artan gerilim ve nihayetinde 1. Dünya Savaşı'nın yaşanması ile birlikte yerel halkın sömürgeleştirmeye karşı mücadele başlattığı görülmektedir. Dönemin konjonktürü gereği oluşan siyasi istikrarsızlıklar kendisini 1930'lı yıllara kadar götürmüştür. 2. Dünya Savaşı sonrası post-kolonyal dönem Müslüman coğrafyalarda bağımsızlık hareketlerini hızlandırmış ve İslam iktisadının teorik çalışmaları da bu sayede ivme kazanmıştır. Bu bağlamda iktisadın İslami ilkeler ışığında yeniden yorumlanması ve teorize edilmesi bağımsızlık sonrası

Ülkelerin iktisadi ilk hedeflerinden biri haline gelmiştir. Başta faiz yasağı olmak üzere zekat, sadaka vb. kurumların yaygınlaştırılması hedefiyle İşlam iktisadından üretim ve tüketimle beraber adil dağılım konusunda kurum ve kuramlar oluşturulma çalışmaları öncelik kazanmıştır.

20. yüzyıl başında siyasi arenada yaşanan bu değişmelerle birlikte İşlam dünyasında ilmi açıdan da benzer gelişmeler yaşanmıştır. Bu konuların başında İşlami açıdan özgün bir metodoloji geliştirme arayışı yer almaktadır. İktisat metodolojisi özelinde bu arayış ana akım iktisat tarafında politik ekonomi söylemi içinde gelişim gösterirken neoklasik iktisadın evrenselci tutumu iktisat metodolojisini evrensel kanunlara dayanarak bu kanunların ampirik yöntemlerle keşfedilebileceği gibi pozitivist bir söylemle hakim kılmaya çalışmıştır.

Post-kolonyal dönemde modern İşlam iktisadı tarafında henüz yeni gelişim gösteren bir disiplin vardır. Bu açıdan yukarıda da zikredildiği üzere zekâat, faiz yasağı vb. kurumlar ile İşlam iktisadına dair çeşitli kuramlar kaleme alınırken fıkhn altında değerlendirilen metodolojik konular İşlam iktisat metodoloji gibi bağımsız bir alt disiplinin ortaya çıkmasının önüne geçmiştir. Yine de, 1940-1970 yılları arasında, İşlam iktisat metodolojisi adı altında bir takım “yöntem tartışması” sayılabilecek tümevarım-tümdengelim özelinde içeriklere sahip çalışmalar kaleme alınmıştır. Ancak, 1970’li yıllara gelindiğinde, petrol krizi ve sonrasındaki yükselen finansallaşmanın etkisi ile birlikte İşlam iktisadı teorik ve metodolojik arayışlara ara vererek mevcut piyasa beklentileri doğrultusunda faizsiz bankacılığın geliştirilmesi konulu çalışmalara ağırlık vermiştir.

Giderek zerine daha az çalışma bulunan İşlam iktisat metodolojisi üzerine alandaki çalışmalar zamanla önemini yitirmekle beraber çoğunlukla metodoloji ve metot ayrımını dikkate almayan çalışmaların olduğu da gözlenmektedir. Türkiye’de, dünyanın geri kalanından farksız olarak metodolojik arayış yeni yüzyıla gelene dek bankacılık ve finans temelli çalışmalar gölgesinde kalmıştır. Bu durumun bir istisnası Sabri Orman’ın İşlam iktisadına yönelik önerdiği metodolojik yaklaşımdır. Orman’ın bu alanda yaptığı katkılar hakkında sınırlı sayıda çalışmanın yer aldığı ve ilgili konuyu anlatan akademik tez çalışmasının olmadığı fark edilmektedir. Bu bağlamda bu

çalışma, hem çağdaş İslam iktisat metodolojisi hakkında çalışmaları derlemek hem de bu konuda çalışmaları bulunan Sabri Orman'ın İslam iktisat metodolojisine dair yaklaşımını tanıtmak ve düşüncesinin bu alana katkısını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın merkezinde Orman'ın İslam iktisat metodolojisi üzerine görüşleri yer almaktadır. Kendisinin ömrünün son zamanlarında İslam iktisat metodolojisine daha fazla ağırlık verdiği görülmektedir. 'Medeniyet Analizi: Meta-metodoloji ve Metodoloji' adlı son eseri bu durumu kanıtlar niteliktedir. Buradan hareketle bu tezin temel konusu, yukarıda zikredilen kitabı temel referans alarak, nitel araştırma yöntemiyle, Sabri Orman'ın tüm eserlerini tarayarak İslam iktisadına metodolojik katkılarını ortaya koymaktır.

Bir sonraki bölüm Orman'ın hayatı ve fikirlerini ele almaktadır. Üçüncü bölümde metodolojinin temel tanımı, iktisat metodolojisi ve iktisat özelinde metodolojik gelişmelerin tarihsel süreci anlatılmıştır. Ardından da İslam iktisat metodolojisinin tarihsel süreci ele alınmış ve son iki bölümde Orman'ın İslam iktisat metodolojisine dair katkıları açıklanmıştır. Sabri Orman'ın özgün bir İslam iktisat metodolojisine dair görüşlerinin takdir edilmesiyle beraber temel bazı hususlarda eleştirel olarak değerlendirme kısmı tartışma ve değerlendirme bölümünde kaleme alınmıştır.

BÖLÜM 2: Akademinin Beyefendisi Olarak Sabri Orman

2.1. Hayatı ve Eserleri

1948 yılında Adıyaman'ının Kahta ilçesine bağlı, günümüzde Atatürk barajından dolayı haritada artık yer almayan, Hiniç köyünde doğan Sabri Orman, bu köydeki ilkokulda okurken bir yandan da babasından İslami ilimler dersleri almaya başladı. Bulunduğu köyde genelde ilkokul sonrası eğitime devam edilmesi yaygın olan bir durum değilken ailesi Orman'ın eğitim hayatının devam etmesini istiyordu. Anadolu'da o dönem, diğer lise programlarının gençleri ahlaki açıdan yozlaştıracağı düşüncesi hakimdi. Bu açıdan Orman'ın ailesi alternatif program olarak imam-hatip lisesini tercih etmişti. Adıyaman'a en yakın imam-hatip lisesi Diyarbakır'da bulunuyordu. Böylelikle köyde ilkokul sonrası eğitime devam eden ilk iki kişiden biri olan Orman'ın lise hayatı, Diyarbakır İmam-Hatip Lisesi'nde geçti (Orman, 2019).

Diyarbakır İmam-Hatip Lisesi, Sabri Orman için eğitimin ve ilmin pekişmesinde en önemli süreçlerden biriydi. Lise yıllarının başlarında kütüphanecilik koluna seçilmiş olmasından dolayı içinde temel klasiklerin de olduğu birçok kitabı okuma imkânı buldu. Bu okuma alışkanlığı onda bir ilim sevdasına dönüşerek üniversiteye gitme fikrini doğurdu. Bu dönemde uygulanan imam-hatip lisesinde okuyan öğrencilerin üniversite sınavındaki puan kısıtlamaları ve öğrenim hakkının tek bir enstitüde devam etmesinden dolayı Orman, sadece Yüksek İslam Enstitüsü'ne gidebildi. 1968 yılında Yüksek İslam Enstitüsü'ne başladı. Enstitüsünün MEB' e bağlı olmasından dolayı üniversite eğitimine devam etmek için enstitünün dersleri ile birlikte lise fark derslerini vererek lise diplomasını aldı. 1969 yılında üniversite sınavlarına girdi. Sınavda aldığı puan tıp ve mühendislik gibi alanlara girmesine yeterken özel sebeplerden ötürü lise mezuniyet imtihanına girememesi üzerine üniversite tercihinde bulunamadı (Orman, 2019).

1970 yılında üniversite sınavlarına tekrardan hazırlandı. Bu yıl, Sabri Orman için hayatının dönüm noktalarından biriydi. Zira, bundan sonraki akademik hayatında temel ilgi alanı olacak disiplini bu dönemde belirledi. Kendisine göre, çağdaş zamanda akademik perspektif ile İslamiyet'in her alanına dair çalışmalar yapılması gerekiyordu. Kendi payına düşenin ise iktisat alanında bu çabayı karşılamak olduğuna karar verdi. İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesini tercih etmesinin en önemli gerekçesi buydu (Orman, 2019).

Sabri Orman'ın eğitim sürecinde o dönemin üniversite yönetmeliğinde yüksek lisans programları yoktu. Dönemin doktora programı yönetmeliğine göre, yabancı dili ve ortalaması belli bir derecede olan öğrenciler giriş sınavını başarılı bir şekilde tamamlarsa lisansın son iki yılında doktora programına başlıyorlardı. Sabri Orman da bu süreçlerden başarılı bir şekilde geçerek Yüksek İslam Enstitüsü'nün son sınıfındayken ve iktisat derslerini başarılı bir şekilde devam ettirirken aynı fakültenin doktora programına girmeye hak kazandı. (Orman, 2019).

1972 yılında Yüksek İslam Enstitüsünden mezun olmanın verdiği imkân ile imamlık görevine Vilayet Cami'nde (Nallı Mescit) başladı. İmamlık görevi devam ederken doktora süreci ile birlikte üniversitede asistan olma düşüncesi iyice yerleşti.

Üniversitede asistan olabilmek için dil yeterlilik seviyesini ileri bir dereceye taşımak istiyordu. Bundan dolayı öğrenmiş olduğu Arapça ve İngilizce dillerini geliştirmek için çalışmaya başladı. Dil öğrenmek için imkanların bu döneme nispetle çok çeşitli olmadığından dolayı bireysel çabalarla ders kitaplarından çalışarak dil seviyesini geliştirmeye devam etti. 1975-1980 yılları arasında üniversitede asistan olmak için çok çaba sarf etti. Birçok üniversite asistanlığı için yapılan dil sınavını geçerken mülakat ya da bilim sınavlarında dönemin siyasi şartlarının kendi aleyhine bir durum oluşturmasından ötürü elendi. Özelde, bu durumun başlıca nedeni, jüride bulunan akademisyenler ile Orman'ın dünya görüşlerinin uyuşmaması olarak aktarılmaktadır. Bu engellere rağmen, Prof. Dr. Orhan Tuna kendisini aynı fakültede asistan olarak almak istedi. Ancak, Tuna herhangi bir hukuki süreci başlatamadan emekli olduğu için Orman'ın bu hevesi de yarım kalmış oldu. Yarım kalan bu girişim, 1980 yılında İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesi sosyal siyaset (çalışma ekonomisi) kürsüsünde, Sabahattin Zaim kürsü başkanıyken, asistan olmasıyla tamamlanmış oldu (Orman, 2019).

1975 ve takip eden yıllar doktora tezi süreciydi. İslami ilimler alanında tez yazmanın zorlukları ve kısıtlıkları çerçevesinde İslam iktisadı üzerine yazılması planlanan tezin iktisadi düşünce tarihi alanında olması muhtemeldi. İktisat fakültesinde İslam iktisadı ile ilgili ilk çalışmalar arasında gösterilebilecek bir çalışma yer almaktaydı. Bu çalışma, Sabri Ülgener'in 'İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaset Meselesi' adlı eseridir. Ülgener bu dönemde İktisat fakültesinde öğretim üyeliğine devam ediyordu. Orman, asistanı Ahmet Güner Sayar aracılığı üzerinden Ülgener ile tanışarak tez danışmanı olması hususunda istekte bulundu. Orman, İslam'ın iktisadi boyutu üzerine bir tez yazmak istediğini bildirdi. Ülgener'de bu isteğe Gazali'nin iktisat felsefesi hakkında bir tez yazılabileceği cevabıyla karşılık verdi. Gazali ismi Orman için yaşadığı dönemde tasavvuf ilişkisini ve fıkıh meselelerini ele alış bağlamı açısından önemli bir yere sahiptir (Orman, 2019).

1980 yılının şubat ayında Ülgener aynı yılın haziran ayında yaş haddinden dolayı emekli olacağının bilgisini Orman'a verdi. Ülgener, bu tezin iki nedenden ötürü kendi danışmanlığında tamamlanmasını istiyordu. Birincisi, kendisinden sonra Sabri Orman'ın tezini üstelenecek başka bir hoca bulamayabilirdi. İkinci neden ise bu tezin

kendisinin danışmanlığını yaptığı bir tez olmasını istemesiyle alakalıydı. Tüm bu nedenlerden dolayı Orman'ın doktora tezini bitirmesi için dört aylık bir süreç kalmıştı. Bu süre zarfına kadar Orman, felsefe ve felsefe tarihi, İslam düşünce tarihi, sosyoloji ve sosyoloji tarihi, İslam medeniyet tarihi gibi çok çeşitli okumalar yaptı. Zaman kısıtından ötürü Gazali'nin tüm eserlerinden (yaklaşık 70 kadar eser) ziyade İhya-u Ulumi'd-din eseri ile sınırlı kalınmasına karar verildi. Nihayetinde Orman, Ülgener'in emekli olacağı gün tez savunmasını yaptı. Nitekim Ülgener'in danışmanlığında "Gazali'de İktisat Felsefesi" adlı doktora tezi bu yoğun ve uğraştırıcı sürecinden sonunda ortaya çıktı. Böylelikle modern İslam iktisadı disiplini içerisinde, Türkçe eserler arasında, Gazali'nin fikirlerini iktisadi alanda kapsamlı ele alan ilk akademisyenlerden biri oldu. Orman, 1981 yılında doktor unvanını aldı (Orman, 2019).

1982 yılında Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü İktisat Teorisi ve İktisat Tarihi anabilim dalında öğretim üyesi olarak çalışmaya başlayan Orman dönemin mevzuatı gereği bulunduğu üniversiteden farklı bir üniversitede bir yıl görev yapma zorunluluğundan dolayı 1982-1983 eğitim-öğretim yılında Atatürk Üniversitesi'nde görev aldı. Bu döneme yaşadığı olaylara dair mevcut kaynaklarda yeterli bir bilgi bulunamadığı için bu zaman diliminde akademik olarak ne tür gelişmelerin olduğu bilinmemektedir (Babacan, 2021).

1989-90 öğretim yılında misafir araştırmacı olarak London School of Economics'te (LSE) bulundu. Dil eğitimini ağırlıklı olarak kitaplardan öğrenmenin vermiş olduğu bir yeterliliğe sahipti. 1992-94 yılları arasında hayatının 'en verimli yılları' olarak tanımladığı Malezya'daki akademik hayatının başlangıcı olan Kuala Lumpur'da International Islamic University'de, 1995-97 yılları arasında ise International Institute of Islamic Thought and Civilisation'da (ISTAC) misafir öğretim üyesi olarak çalıştı. 2003 yılında Marmara Üniversitesi'nden emekli olduktan sonra 2003-2006 yılları arasında ISTAC'da doktora sonrası araştırmacı statüsünde bulunarak Malezya'daki son akademik serüvenini yaptı (Babacan, 2021).

Orman'ın akademik hayatının yanında kısa bir süreliğine siyasi tecrübesi olmuştur. Nitekim, 1998-2000 yılları arasında Fazilet Partisi Genel İdare Kurulu'nda

görev aldığı bilinmektedir. Bu tecrübesine dair mevcut kaynaklarda yeterli bir bilgi edinilememiştir (Çakır, 2020). Ensar Vakfı, İSAR ve Maruf Vakfı gibi çeşitli sivil toplum kurumlarının çatısı altında İslam iktisadına dair çalışmaları ve yönlendirmeleri bulunmaktadır. Buna ek olarak, İLKE Vakfı tarafından her yıl düzenlenen İslam İktisadı Atölye Çalışmalarına da öncülük ettiği bilinmektedir. İçinde bulunduğu tüm mecralarda Orman İslam iktisadının en derin felsefi konularını gündeme getirmiş ve bulunduğu ortamda bu tarz muhakemeler yapmaya olanak sağlamıştır (Babacan, 2021).

Orman, İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde 2007-2009 yılları arasında rektör yardımcısı, sonra da 2009-2011 yıllarında rektörlük görevlerinde bulundu. 2012 yılında rektörlük görevinden ayrıldıktan sonra 2019'a kadar Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Meclisi Üyesi olarak çalışmıştır (Babacan, 2021).

Ardından son akademik görev yeri olan İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. Orman'ın, yaklaşık üç yaşındayken Kahta kaymakamı olarak tanıştığı Sebahattin Zaim ile yirmi beş yıl sonra asistanlığını yapması ile kesişen bu hayat yolculuğunda, bir vefa göstergesi olarak hocasının ismiyle anılan üniversiteye dönüş yapması oldukça manidardır. Üniversitedeki görevi devam ederken Orman, yetmiş iki yaşında kanserden ötürü 16 Haziran 2020 tarihinde vefat etti.

Yaşadığı süre boyunca kendisini ilme adayan Sabri Orman'ın geride bıraktığı başlıca eserleri şunlardır: Gazali'nin İktisat Felsefesi (1984), Gazali: Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi ve Etkisi (1986), İktisat, Tarih ve Toplum (2001), İslamî İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine (2014), Gazali, Adalet ve Sosyal Adalet (2018), Medeniyet Analizi, Metametodoloji ve Metodoloji (2019). Bunun yanında kendisinin çok sayıda makaleleri, kitap bölümleri ve konferans tebliğleri bulunmaktadır.

2.2. Kişiliği ve Fikirleri

Sabri Orman'ın ömrünün büyük bir bölümünü ilme adadığı bilinmektedir. Küçüklüğünden itibaren almış olduğu İslami ilimler ile eğitim yolculuğu başlamış ve üniversite hayatıyla birlikte iktisat alanında uzmanlaştığı bilinmektedir. Bu eğitim

serüveni, salt entelektüel bir bilgi göstergesinden ziyade bir Müslüman akademisyen inşa etme noktasında önemli bir örneklik teşkil etmektedir. Bu örneklik, alanda yeterliliği açısından “yed-i tûlâ”(alanında uzman) olduğunu, bunun için de geleneksel dönemin bilinen dil şartlarını “elsine-i selâse”(üç dil: Arapça, Farsça ve Türkçe) karşıladığını göstermektedir. Orman’ın ilim yolculuğu, hangi meslekte olursa olsun vazgeçmediği ve sürekli gündeminde tuttuğu bir özelliği olarak bilinmekteydi. Öyle ki yaşamının son dönemlerinde dahi akademisyenlik mesleğine sıkı sıkıya tutunuyordu (Tabakoğlu, 2021).

Müslüman akademisyen kimliği bağlamında Orman, Müslümanların probleminin önemli bir kısmını İslam iktisadı alanında görmekte ve bağımsızlığını kazanmış bu ülkelerin ilim hususunda da bu bağımsızlığı yakalamalarını arzulamaktaydı. Bu açıdan Orman’ın hem mütefekkir hem de dava adamı vasıfları öne çıkmaktadır. Küreselleşen dünyada Müslümanların geliştireceği teorilerde öncelikle doğru bir yöntem temelinde ilerlenmesi gerektiğini sürekli olarak vurgulamış ve kendisinin her çalışmasında da bu yöntemi belirterek çalışmalarını kaleme aldığı bilinmektedir (Tabakoğlu, 2021).

Müslümanların derdi ile dertlenen Orman, bunu yaparken de naifliğini ve teslimiyetini elden bırakmadan hareket ediyordu. Muhatabına karşı her daim iletişimi ciddiye alan bir tutumu vardı. Karşısındakini uyarmak istediğinde bunu ağır hiciv ile değil, nükteli fıkralarla, uygun bir dille ifade ederdi. Bu nedenle “kalbi yüzünde olan alim” olarak tanımlanmıştır. Akademik alanı yaşamının dışında değil bizzat yaşamın her alanındaki problemlere çözüm önerileri sunmak için bir araçtı (Genç & Yalçıntaş, 2021).

Orman’ın herhangi bir konudaki görüşünde tutunduğu dürüst tavırdan şüphe edilmezdi. Kendisinin aleyhinde bir durum olacağını bilse de, ilgili sözü söylemekten çekinmezdi. Bu vasıf, Orman’ı hem doğru sözlü yapmakta hem de yalan söylemediğini göstermekteydi. Bu özellikler Orman’ı emanete sahip çıkan birisi de yapmaktadır. Mütefekkir olarak kendisi ile birlikte gelen ilim halkasına sahip çıkmakta ve bu birikime karşı emanetçi olduğunun bilinci ile taşıdığı ilmi birikimi bir sonraki nesillere aktarma hususunda gayret gösterirdi (Genç & Yalçıntaş, 2021).

Doktora tezi olarak çalıştığı Gazali konusu, ilmi aktarma hususunda yegâne örneklerin biridir. Orman, Gazali’yi birçok konu başlığı etrafında incelerken bu başlıklardan birinin sosyal adalet kavramı olduğu bilinmektedir. Her ne kadar kavramsal olarak kullanılması 1840’lı yıllara dayansa da kavramın muhtevası bakımından Gazali gibi daha erken dönemlerde de izleri görülmektedir. Gazali’nin eserlerindeki anlatılar incelendiğinde, sosyal adalet kavramına dair belirgin bir şablon çıkarılmaktadır (Orman, 2021).

Gazali’deki sosyal adalet kavramının çıkış yolu olarak Orman, öncelikle varlık sınıflandırmasında en yukarıda yer alan “ilahi” olanın adaleti ile başlar. Ardından sonrasında yeryüzünde görevli tayin edilen “beşerî” düzlemde bir adalet kavramı ortaya koyar. Beşerî olan ise ferdi ve sosyal olmak üzere iki alt sınıflandırmayı beraberinde getirir. Beşerî adalet içerisindeki sosyal adalet, Gazali’ye göre, insanların davranışlarında başkasını ve toplumu gözetme anlamındaki “sosyalin öncülüğü” olarak tanımlanabilir (Orman, 2021).

Sosyal adalet, öznenin sayısı ve yapısına göre iki ayrı sınıflandırmaya tabii tutulur. Bunlar, fert, toplum, devlet ve zekât olmak üzere toplam dört tane sosyal adaletin tesis edildiği kurumlardır. İlk üçü tek özneli, yani yalnızca ilgili öznenin muhtevasında; çift özneli olan zekât, İslam medeniyetinde genellikle devlet tarafından toplandığı için bu sınıfa dahil edilmiştir. Orman sosyal adaleti insani ilişkiler için bir derece eksik görerek “ihşan” kavramını ekler ve hukuki olanı gönüllük esasına ulaştırmak ister (Orman, 2021).

Gazali’nin uygulamış olduğu İslam medeniyeti merkezli bakışı Orman’da da kendisini göstermektedir. Bu bağlamda Orman, bu kavramı öncelikle tüm disipline uygulanması açısından meta-metodoloji perspektifinden ele almıştır ve akademik herhangi bir konuda uygulanabilir bir formatta kullanmıştır. Ardından İslam iktisat metodolojisi bağlamında ele alarak kurguladığı metodolojiyi, ekonomik bir düzlemde incelemiştir. Medeniyetler arası ilişkileri göz önünde bulundurarak özgün bir İslam iktisat metodolojisi önerisinde bulunmuştur (Orman, 2019).

Orman, medeniyetler arası etkileşimi tevarüs ve inşa olarak sınıflandırmış ve buradan iktisat bağlamında tümdengelim-tümevarım gibi bir yöntem tartışmasından

ziyade medeniyetler arası etkileşim eksenli bir metodoloji ortaya koymuştur. Medeniyetler arasındaki ilişkilerin nihayetinde, karşılaşılan meselenin tümünden kabul edilmesi, red edilmesi ya da seçici olma alternatiflerinden birisinin gerçekleşeceğini iddia etmektedir. Bu üç aksiyomdan seçici olma hali ile İslam iktisat metodolojisinde yeni bir inşa sürecinin mümkün olabileceğini vurgulamaktadır (Orman, 2019).

Görüldüğü üzere, Orman'ın metodolojiye dair bakışının temelinde Gazali'nin fikirleri yer almaktadır. Bu açıdan, yukarıda bahsedilen tevarüs ve inşa kavramları ile oluşturulan metodolojik yaklaşım üzerinde Gazali'nin etkisi görülmektedir. Gazali'nin bir konuya dair uygulamış olduğu üç aşamalı bir metodoloji yer almaktadır. Gazali, bir konu ile karşılaştığında ilk aşamasında ilgili konuya dair nakilleri ele alır. Bu yaklaşımda, nakillerin sıralanmasından önce İslam'ın kutsal kaynakları, ardından da kendisinden önceki düşünürlerin görüşleri şeklinde olmaktadır (Orman, 2014a).

İkinci aşama, birinci aşamaya nazaran normatif yönünden ziyade analiz süreci olarak görülmektedir. Gazali, konuyu analiz ederek meselenin “ne” olduğuna dair bir “hakikat” arayışına girmektedir. Bu aşamada pozitif bir yöntem tercih edilmektedir. Üçüncü aşamaya gelindiğinde ise, ahlaki bir boyutta hüküm verilmeye çalışılır. Bir ve ikinci bölümden elde edilen bilgileri burada aktif bir tavır sergileyerek sonuca ulaştırması amaçlanmaktadır (Orman, 2014a).

BÖLÜM 3: İktisat Metodolojisi

Bu bölümde, Sabri Orman'ın İslam iktisat metodolojisine dair görüşlerini aktarmadan önce metodoloji kavramı ve iktisat özelinde izdüşümleri ele alınmıştır. Metodoloji kavramı, Orman'ın İslam iktisadına dair görüşlerini en kapsamlı şekilde ortaya koyması sebebiyle önemlidir. Kendisinin İslam iktisat metodolojisine dair çalışmaları diğer çalışma kavramlarına nazaran ağırlıkta olduğu bilinmektedir. Metodolojinin öneminin anlatılması Orman'ın İslam iktisadına dair yapılan çalışmalara dair yorumlarının da ana anahtarını oluşturmaktadır. Zira, İslam iktisadı uygulamalarının seyrini açıklarken yine metodoloji tanımı/tartışması üzerinden hareket etmektedir.

3.1. Metodoloji

Metodoloji kavramını açıklamadan önce kendisiyle benzeşen başka bir kavram olan yöntem kavramını ele almak gerekmektedir. Sözlükte yöntem, bir amaca erişmek için izlenen,

tutulan yol, usul, sistem, prosedür, politika veya bilimde belli bir sonuca erişmek için bir plana göre izlenen yol, metot¹ olarak tanımlanmaktadır. Tanımdan da anlaşılacağı üzere, bir disiplinin metodunun oluşması kendi içerisinde bazı unsurları barındırmaktadır. Bu unsurlar ilgili metodu oluşturan patikaları temsil eden izlenimler ve bu izlenimlerin zorunluluğudur (Demir, 2012: 25).

Birinci unsur olan izlenimler, bir disiplinin düşünce aşamasından itibaren vuku bulmaktadır. O alana dair her bir düşünme zemininde karşımıza çıkan düşünme biçimimiz bize izlenimleri vermektedir. Akademik çalışmalarda yer alan konu başlıklarına dair düşünme faaliyetini gerçekleştiren bireylerin, o konuya dair düşünme hali konu çeşitliliğini sağlamaktadır. Bu açıdan her akademik çalışmanın temelinde izlenimler olarak bahsedilen akademik çalışmanın mihenk taşları yer almaktadır (Demir, 2012: 25-26).

İkinci unsur ise yukarıda bahsi geçen izlenimlere bağlıdır. Bir konunun farklı perspektiflerden ele alınıyor olması ve yeni konuları tanımlamada, araştırmada ve yazıya aktarma safhalarında farklı usuller gün yüzüne çıkmaktadır. Bu bağlam, akademik bir konunun izah edilmesinde başka bir usulün uygulanamıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda konunun izah edilmesi bize metodolojinin temel ikinci unsurunu vermektedir (Demir, 2012: 24-25). Nitekim ortaya çıkan yöntem farklılıklarının bir sistem dahilinde incelenmesini gerektirmektedir. Bu farklılıkları inceleyen bilim dalı ise metodoloji olarak bilinmektedir.

Metodoloji, kısaca yöntembilimi olarak tarif edilmektedir. Diğer bir ifade ile yöntembilimi, “belirli disiplinler özelinde, gerçekliğin anlaşılması ve açıklanmasına yönelik bilgilerin üretilmesinde kullanılan yol, yöntem ve yordamları inceleyen bilim dalıdır. Amaca ulaşılabilmesi için ne tür araç ve yöntemler kullanılması gerektiği konusunda geliştirilen sistemli ve düzenli olarak ifade edilen kavramsal sistem” (Demir, 2012: 24-26) olarak tanımlanmaktadır. Kısaca yöntembilimini tam olarak tarif etmek gerekirse “bilimin savunma mantığı” (Demir, 2012: 25-27) olarak düşünülebilir.

Tablo 1. Metodolojik Çeşitlilik ve Unsurları

---

¹ Yöntem tanımı için bkz. <https://sozluk.gov.tr/>.

Metodoloji eşitleri ve Unsurları

Birinci Tasnif: "Nasıl" ve Niçin"

İkinci Tasnif: Niteliği Hakkında

A) Yöntembilimsel Tekilik

A) Yöntembilimsel Bireycilik

B) Yöntembilimsel İkcilik

A1) Rasyonel bireyler

B1) Doğa ile Sosyal Gerçeklik Farkı

A2) Temel özümleme Birimi

B2) Zaman Faktörü

A3) Amaçlı Davranışlar

B) Yöntembilimsel Bütünlük

C) Yöntembilimsel oğulculuk

Bu tanımlamalar göstermektedir ki bilimsel çalışmaların bir düşünce zemini bir de uygulamada farklılıkları vardır. Biraz daha somut bir tasnife dökcek olursak; Birinci tasnif bilimsel açıklamanın “nasıl” ve “niçin” kısmına cevap verirken; ikinci kısımda niteliğine göre ayrılmaktadır (Demir, 2012: 24-27). Birinci kısım da kendi içerisinde iki ayrı yöntemi barındırmaktadır. Yöntembilimsel tekçilik ve yöntembilimsel ikicilik olarak adlandırılan bu iki metod (Demir, 2012: 24), akademik tartışmalarda kullanılan yöntemler arasında farklılık olup olmadığı yönündeki tartışmayı içermektedir. Yöntem bilimsel tekçilik, bilimlerde kullanılan yöntemin tekliğini vurgulamaktadır (Demir, 2012: 28). Bu yaklaşım, bilim dallarını doğa ve sosyal bilimleri olarak ayırt etmeksizin aynı yöntemin kullanılabileceğini vurgulamaktadır. Bunun sebebi olarak indirgemeci bir bakış ile tüm bilimlerin aslında tek bir bilim dalına dayandığı görüşünün hâkim olmasıdır. Bu kısımda akademik literatür içerisinde ağırlıklı olarak “sosyoloji psikolojiye, psikoloji biyolojiye, biyolojiyi kimyaya, kimya fiziğe indirgenebilir” (Demir, 2012: 27-28) olarak gösterilmektedir.

Yöntembilimsel ikicilik görüşünü savunanlar ise sosyal bilimler ile doğa bilimleri arasında araştırma nesnesi ve araştırmanın konusu hakkında benzerliğin olmadığını iddia etmektedir (Demir, 2012: 29). Bu durumda, yukarıdaki bilim dallarının birbirine yöntem olarak öykünmenin olmadığı vurgulanmaktadır. Bu hususta iki temel argüman ortaya çıkmaktadır. Birincisi, sosyal gerçeklik ile doğa gerçekliği arasındaki farktır. Sosyal gerçeklikler anlamsal nedenler ışığında netleşmektedir (Demir, 2012: 29). Doğal olarak da insanın yüklemiş olduğu anlamlara bakılmadan, diğer bir ifade ile insanların değerlerine, kültürlerine, tecrübelerine vb. bütünsel birikime bakılmadan, sosyal gerçekliğin anlaşılamayacağının altı çizilmiştir. İkinci neden ise zaman faktörü (Demir, 2012: 30) ile ilgilidir. Toplumlarda meydana gelen ve zaman içerisinde fark edilen önemli değişikliklerin olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında iktisat biliminin başlangıç tarihi ile modern manadaki iktisat bilimindeki değişmeler örnek olarak verilebilir (Demir, 2012: 31).

Nitel tartışma olan ikinci kısımda ise yöntembilimsel bireycilik, yöntembilimsel bütünlük ve yöntembilimsel çoğulculuk yer almaktadır. Bu yaklaşımlar arasındaki farklılığın ana kaynağı, konunun çözümlenmesindeki nesnenin incelenmesi üzerinedir (Demir, 2012: 31). Yöntembilimsel bireycilik, “bütün açıklamaların, ancak temel çözümleme birimi olan rasyonel birey alınarak yapılabileceğini” (Demir, 2012: 31) iddia etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal olguları izah etmenin yolunun bireyin davranışlardan geçtiği düşünülmektedir. Bu metot üç ana saça ayağına dayanmaktadır: Birincisi, bireyin rasyonel bir varlık olduğu varsayılmaktadır. İkincisi, rasyonel bireyler tüm durumlar için temel çözümleme birimleri olarak hareket etmektedir. Üçüncüsü ise, sosyal bilimlerdeki tüm açıklamalar, amaçlı davranışların çözümlemesi üzerine oluşmaktadır (Demir, 2012: 32).

Yöntembilimsel bütüncülük, yöntembilimsel bireyciliğin tam tersi olarak bireye indirgemeci bir perspektife sahip değildir. İncelenen konu bağlamına bağlı olarak gerçekliği oluşturan nesnelerin ayrıştırılmadan bir bütün olarak ele alınmasıdır (Demir, 2012: 33). Bu bağlamda ele alınan konuyu oluşturan nesnelerin birbirleriyle mahiyetlerini ontolojik olarak korumakla birlikte yeni bir muhtevaya ulaşmıştır. Doğal olarak gerçekliği açıklayan bilginin üretme biçimi de disiplinler arası olması gerekmektedir. Bu yöntembilimsel yaklaşımı en çok kullanan görüşlerden birisi de heterodoks görüşün içerisinde olan kurumsal iktisat ekolüdür (Demir, 2012).

Yöntembilimsel çoğulculuk, yöntem anarşizmi olarak da tanımlanan bu kavram, gerçekliği üretmede kullanılan bilgiye ulaşmadaki her yolun meşruluğunu kabul eder (Demir, 2012). Bununla birlikte diğer görüşlerden en önemli farklarından biri de mantıksal gerekliliği bilgi üretiminde temel şart olarak göstermemesidir (Demir, 2012: 35). Nitekim gerçekliğe kanıt olmuş herhangi bir bilginin hatasız olmayacağı görüşüne de karşı çıkmaktadır (Demir, 2012: 36). Yukarıdaki sayılan görüşlerin her birinin ele alınmasını kanıt olarak göstererek, gerçekliğe ulaşmaktaki en önemli bilgi üretiminin bu yöntemlerin tek ve yek olmaması olarak gösterilmektedir.

İktisat metodolojisi ise birinci tasnifte metodolojik tekçiliği seçerken; ikinci tasnifte metodolojik bireyciliği kullanmaktadır. Bu durum bir anda ortaya çıkmamıştır. Tarihsel seyir içerisinde önemli kırılma noktalarından sonra günümüzdeki hali almıştır. Bir sonraki bölümde bu tarihsel serüven ele alınmaktadır.

3.2. İktisatta Metodoloji

İktisat biliminin tarihsel süreci, iktisat metodolojisinin de oluşum hikayesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda konunun önce felsefe zemini ardından da politik ekonomi safhası ve sonrasında iktisat metodolojisinin dönüşüm sürecinden bahsedilecektir.

Batı Düşünce geleneğinde felsefe iki ana kaynaktan gelmektedir. Birincisi Anglo-Sakson Felsefe; ikincisi Kıta Avrupası Felsefesi olarak bilinmektedir. Bu gelenekler kendi özü itibarıyla epistemolojik ve metodolojik olarak farklılık göstermektedir. Anglo-Sakson düşünce silsilesinde özünde bilişsel (*cognitive*) felsefe yer almaktadır. Bu felsefe içerisinde yer alan düşünürler insanı organizma olarak görmektedir. Doğal olarak insanların birbiriyle kurduğu diyalog temel bir imgesel gösterge olmakta ve mantıksal bir gerçeğin yansıtılmasına gölge düşürmektedir. Bu süreç onları matematiksel bir boyuta sürüklemiştir (Sağlam, 2023).

Anglo-Sakson felsefe geleneğinin eleştirisinde kalan Kıta Avrupası Felsefe geleneği ise insanları birer organizma olarak görmek yerine hayvanlardan ayırarak, ona farklı bir anlam dünyası atfetmiştir. İnsanın iletişimde olduğu her türlü etkileşimin insanı anlamlandırmada ayrı bir öneminin olduğu bilincini oluşturmuştur. Doğal olarak toplumu ise bu etkileşim kümesi etrafından ele almaktadır (Sağlam, 2023).

Bu iki farklı geleneğe ait tartışmalar, felsefeden neşet eden diğer disiplinlerin ontolojik ve epistemolojik tartışmalarına yön vermiş ve bu tartışmalar diğer disiplinlerin bilim olma yolundaki önemli göstergeleri olmuştur. 17. yüzyıla gelindiğinde doğa bilimleri bu tartışmalar ışığında felsefeden ayrılmaya başlamıştır. Bilim olmanın adımlarını atan doğa bilimleri, Anglo-Sakson gelenekteki düşünce sistematliğini takip ederek kendilerini felsefenin alt başlığından çıkartmaya başlamıştır. Doğa bilimleri soyut dünyadan daha çok somut olan ile ilişkileri sonucu “ahlak” ve “etik” gibi tartışmaların ikinci plana atıldığı bir düzlemi incelemektedir. Somut dünyanın getirmiş olduğu niceliksel ifadeler onlara matematiksel söylem kazandırmıştır. Matematiksel ifadelerin netliği düşüncelerine kanıt gösterme kolaylığı sağlamak ile birlikte dönüştürmeye başladıkları dünyayı metalaştırma imkânı da vermiştir. Oluşan bu üslup ile disiplinde, matematiksel dilin inandırıcılığı çerçevesinde bir yön çizilmeye başlanmıştır (Yılmaz, 2009).

Doğa bilimlerinin bu önemli dönüşüm etkisi 18. yüzyıla gelindiğinde sosyal bilimler için toplumu dönüştürebilecek bir disiplin olarak algılanmasına yol açmıştır. Aydınlanma düşüncesi ile bu meşru düzenin sağlandığı görülmektedir. Akıl önce doğayı dönüştürmüş, sonrasında da toplumu dönüştürebilecek yegâne temel kaynak olarak algılanmıştır. Bu süre zarfında ise iktisat aydınlanma Düşüncesinin önemli etkileri ile sosyal bilimlerde varlığını göstermeye başlamıştır. 18. yüzyılın son çeyreği iktisat disiplini için milat kabul edildiği

dönemde, İskoç aydınlanmasının (Francis Hutchinson, Adam Ferguson ve David Hume) tesiri altındaydı. Bu durum iktisadî günümüzdeki gibi salt bir bilim olmaktan öte; doğal hukuk, doğal düzen, toplumun bir arada bulunması gibi konuların tartışıldığı bir disiplin yapmaktaydı (Levent, 2019).

Aydınlanma düşüncesinin, doğal düzene dair teorik ve pratik biçimsel olmak üzere önemli konuda değişimler yaptığı bilinmektedir. Birey-toplum ilişkisinin doğal hali olarak tasvir edilen *societas* toplum yapısında birey, Tanrı'nın kozmos yapısındaki bir parça konumunda bulunmaktaydı. Bu düzen, akıl marifeti ile bireyin merkezi konumda olduğu yeni bir toplum yapısına evrilmiştir. Bu yapıda birey her şeyin merkezine konumlandırılmıştır. Bu yapı *society* olarak adlandırılmış ve doğal düzene alternatif bir düzen olarak ifade edilmiştir. *Society* yapısı özellikle Sanayi devrimi sonrasında belirgin bir hal aldığı görülmektedir. Yeni doğal düzende oluşan yeni üretim biçimi iktisat bilimi için önemli bir alan oluşturmaktaydı (Meda, 2004).

Adam Smith ile birlikte devam eden süreçte ciddi etkiler oluşturan Sanayi devrimi ve sonrasındaki toplum yapısı incelenmeye çalışılıyordu. Meydana gelen bu durum, ekonomik ilişkilerin merkezde olduğu bir toplumsal sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Smith ise bu ilişkiler ağını derli, toplu ve kuşatıcı bir biçimde anlatmasından dolayı iktisatta kurucu isim olarak zikredilmektedir. Bu ilişkiler ağı ve toplumsal düzen politik ekonomi inceleme alanı olarak görülmüştür. Politik ekonomi, Eski Yunancada hane halkının yönetilmesi anlamında kullanılırken; Adam Smith ile birlikte bu kavram genişleyerek toplum-devlet ilişkisini inceleyen bir kavram haline gelmiştir (Levent, 2017).

Modern toplumların oluşmaya başladığı bu dönemdeki sistem, doğal düzenin tekrardan inşası ile yakından alakalıdır. Bu açıdan bakıldığında Smith, ekonomik ağın bir düzen içerisinde işlediği bir toplum biçimi oluşturmayı hedeflemiştir. Bu durum, ekonomiyi ticari toplumun işleyen bilimi konumuna getirmektedir. Doğal olarak emek, ücret, çalışma ve refah gibi kavramlar bu işleyiş bağlamında ele alınarak toplumu açıklamada temel kavram olarak kullanılmıştır.

Bu düşünce şematığı, Kartezyen geleneğe aittir. Kartezyen gelenekte mantık çerçevesinden olgu/konuların açıklanması beklenmektedir. Bu bakımdan Smith de oluşturmuş olduğu toplum tasavvurunda emek-değer teorisi ile oluşan refahın hesaplanabilmesi ve bölüşülmesi üzerine temel varsayımlarda bulunabilmeyi araştırmıştır. Bu durum netice itibarıyla “hesaplanabilirlik” kapısını aralamış ve toplumsal sınıfların oluşmasında bu sayısal veriler kabul görmüştür (Yılmaz, 2012).

1870’li yıllara gelindiğinde, felsefe zemininde Jeremy Bentham ile John Stuart Mill’in öncülüğünü yapmış olduğu faydacılık teorisi ile başlayan insanın özüne dair tartışmalar ile birlikte “hesaplanabilirliğin” kesiştiği yıllar karşımıza çıkmaktadır. Marjinalist devrim olarak adlandırılan ve metodoloji üzerinden yürüten bu tartışma, Avusturya İktisat Okulu ile Alman Tarihçi Okulu arasındaki yöntem tartışmasında kendini göstermiştir. Alman Tarihçi Okulu, Kıta Avrupa Felsefesi geleneğini görüşlerini savunan ekol, temsilcilerinden Gustav von Schomoller ile Avusturya İktisat Okulu temsilcisi Carl Menger arasında geçen bu tartışmada, Schomoller ekonominin tarih, sosyoloji ve antropoloji gibi diğer disiplinlerden bağımsız incelenemeyeceğini iddia ederken; Menger ise iktisadi *a priori* bir bilim olarak kabul edip anti-tarihsel bir tutum içerisinde iktisadi bilginin ortaya çıkışını tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi evrensel yasalara bağlar ve bu açıdan iktisat ile tarih arasına metodolojik bir mesafe koyar (Pehlivanoğlu & Şanveli, 2019).

Bu yıllarda marjinalist devrimin getirmiş olduğu bir diğer konu fayda-değer teorisidir. Bu teoriye göre bir metanın değeri, metanın marjının oluşturmuş olduğu fayda olarak görülmektedir. Bu durum tüm piyasadaki “satın alınan” tarafa tesir etmiş ve fiyatları belirlemede etkili olmuştur. Bunun sonucunda ortaya çıkan durum, niteliği ağır basan emek-değer teorisinden niceliği ağır basan fayda-değer teorisine geçilmiştir. Böylelikle iktisat bilimi, politik olandan sıyrılarak doğa biliminin evrensel yasalarına uygun yasalar üretebilme ortamı sağlamıştır. Bu durum iktisadın matematikselleşen dünyasının miladı olarak kabul edilmektedir.

Bu süreden sonra iktisat metodolojisi ağırlıklı olarak matematik dili üzerinden şekillenmektedir. 1930’lu yıllardan itibaren gözlenen sayısallaşma yönelimi, iktisat disiplinini bilim felsefesinin pozitivist akımından etkilendiğini hissettirmektedir. Bu açıdan “rasyonel seçim teorisi” iktisatta rasyonel ve mantıklı olanın belirlenmesi amacı ile nicel göstergeler ışığında geliştirilmiştir. Bunun neticesinde rasyonel olanın somut, karşılaştırılmalı maliyet analizi ve tutarlılık ilkesi ile sağladığı bilinci, birey tipolojisine net bir çerçeve oluşturmuştur (Kutlu, 2018).

1970’li yıllara gelindiğinde hakim metodolojik görüş diğer disiplinlere de yayılmaya başlamıştır. Bireyin algılanış biçimi, toplum, ekonomi ve psikoloji gibi diğer sosyal disiplinlerde de kabul edilerek metodolojik bireycilik perspektifinden disiplinler kendi konularını incelemeye başlamıştır (Levent, 2019b).

Netice itibarıyla geline nokta iktisat; bireyin *societas* boyutunu *society* olarak indirgemiş, ardından da bunu belli başlı sayısal verilere sığdırmayı başarmıştır. En temel

üretim fonksiyonu denkleminde bireyin ücrete tekabül eden bir veri olarak ele aldığı gözlenmektedir. İki aynı meyvenin karşılaştırılmasından farksız olan bireylerin birleşimi de yine tek tip topluluklar çıkartmakta, üstelik bu toplulukların ontolojik bir yönü olmadığı düşünülmektedir. Bu açıdan kalkınma-büyüme gibi kavramlarla açıklanmaya çalışılan gelişmişlik düzeyinde de tek tip bir reçetenin yürürlükte olduğu görülmektedir (Aslan, 2022).

İktisat ise bu yönü ağırlıklı olarak teoriden tarihe atıf yaparak birçok tarihi olguyu iktisadi duruma bağlayarak sağlamaya çalışır. Bunun sonucunda teoriden yola çıkan bir tarih anlatısı gerçekleşmiştir. Nihayetinde, iktisat pozitif olana önem vererek olanı, olması gerekene tercih etmiştir. Bunun sonucu olarak da doğa bilimlerine uygun, kendi yasalarını üretebilir bir bilim dalı olma iddiasında bulunmuştur (Demir, 1992).

İktisat bilimi içerisinde 1960'lı yıllardan itibaren, özellikle ekonomik krizler sonrasında ortodoks akımı eleştiren görüşler çıkmıştır. Bu görüşler heteredoks iktisat okulları adı altında anılmaktadır. Heteredoks iktisat içerisinde kurumsalcı iktisat, Marksist iktisat, davranışsal iktisat, evrimci iktisat, nöroiktisat, kompleksite iktisadı ve İslam iktisadı² olarak örnek verilebilir. Kurumsal iktisat, metodolojik bireyciliğe karşı kurumların önemini vurgulamaktadır. Marksist iktisat ise tarihi bir determinizm ortaya koyarak iktisadı tarihsel bir perspektif ile ele almaktadır. Davranışsal iktisat, bireylerin rasyonel seçim yapmasından ziyade sınırlı rasyonalite kavramını kullanarak bireyin kararlarının tecrübe ve deneyimler ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. Evrimci iktisat ise kültürün önemine vurgu yaparak ekonomiyi değişen kültürlerin neticesi olarak incelemektedir (Eren & Uysal, 2017).

Bahsedilen heterodoks görüşlerin ağırlıklı olarak Kıta Avrupası geleneğine yakınlıkları olsa da ortaya koymuş oldukları bakış açısı pozitif görüşten bağımsız değildir. Nihayetinde teknolojik gelişmelerden de yararlanarak bireyin davranışını, çevresel bağlarını mümkün olduğunca gözlemleme ve yeni doğal yasalar oluşturma hususunda bir çabaları olduğu görülmektedir.

İslam iktisadı ise heterodoks iktisat okulları gibi ortodoks akımı eleştirmekle birlikte bu eleştirileri ontolojik, metodolojik ve epistemolojik bir özgünlük sunarak gerçekleştirdiği görülmektedir. Ancak, normatif dili daha etkin kullanmakta ve pozitif söylemi kullandığı araçsal söylemden öteye gitmemektedir. Bu açıdan önce İslam iktisadı literatüründe iktisat

---

² İslam iktisadının heterodoks bir iktisat olup olmadığı hususunda Adem Levent'in "İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı" sempozyumunda sunmuş olduğu "İslam Ekonomi Doktrini Heterodoks Bir İktisat Okulu Mudur?" tebliğine bakılabilir.

metodolojisinin kapsamı incelenecektir. Daha sonra da bu literatürde önemli bir boşluğu dolduran Sabri Orman'ın görüşü ele alınacaktır.

BÖLÜM 4: Literatür Taraması

İktisat biliminde olduğu gibi İslam iktisadının tarihsel süreci ve değişimi metodolojiye dair bakışı gözler önüne sermektedir. Modern dönemde Müslüman toplumlar için bir nevi kapitalist hegemonya karşısında özgün bir iktisat bilimi arayışının somut bir karşılığı olarak düşünebilecek iktisat metodolojisi konusunun geçmişine dair özel bir tarih aralığı belirtmek zordur. Zira, Osmanlı son dönemlerinde İslami prensiplere dayalı olarak inşa edilebilecek bir İslam iktisadi sistem önerisini esas aldığımızda, modern dönem İslam iktisat çalışmalarını 19. yüzyıl öncesine götürmek mümkündür. Öyle ki, bu zaman diliminde ortaya konan eserler³ modern İslam iktisadına dair çok geniş ama bir o kadar odağını kaybetmiş çalışmalar olduğunu göstermektedir. Bu çalışma ise, mevcut katkıları dikkate almakla birlikte, konu bağlamında ve bir çerçeve oluşturulması açısından modern İslam iktisadının bir disiplin olarak ortaya çıkışından başlayarak günümüze kadarki literatürdeki değişim için Islahi'nin (2010) İslam iktisadi düşüncesi için uygulamış olduğu dönemlendirmeden yararlanmaktadır. Bunun için en uygun tarihlendirme modern İslam iktisadının başlangıcını 1930'lara götürmeyi gerektirmektedir. Bunun yanında 1975 yılında başlamış olan İslam iktisadi konferans serisinin başlıkları ve ele alınan konularda eş zamanlı olarak incelenerek genel bir çerçeve sunulmaya çalışılacaktır.

Islahi (2010), İslam iktisadi düşüncesinin gelişimini beş tarihsel döneme ayırmıştır. Bu sınıflandırma, 20. yüzyıl erken döneminden başlayarak yirmi beş yıllık aralıklar ile 21. yüzyıl ve sonrasına kadar devam etmektedir. Hazırlık evresi, 20. yüzyıl başları ile 1925 yılı arasını kapsamaktadır. Bu dönemde İslam iktisadının genel olarak bir disiplin olarak ele alınmaktan çok İslami ilimler çerçevesinde konulara değinildiği görülmektedir.

Bu dönemin öncü ismi Muhammed İkbal olarak zikredilebilir. Cambridge Üniversitesi başta olmak üzere yurtdışı eğitimleri de alan İkbal, Müslümanların hem ulusal hem de fikri boyutta bağımsızlıkları için mücadele etmiştir. Bu açıdan hem edebi hem de düşüncel eserler kaleme alarak Müslüman coğrafyalarda, modern dünyada nefes alacakları bir alan oluşturmaya çalışmıştır. Ele aldığı konular içerisinde insanın özü ve evren tasavvuru gibi en temel ontolojik konularda modern dünya ile klasik eserler arasında bir bağlantı kurmayı

---

³ Bu eserlerden konu ile alakalı Deniz T. Kılıçoğlu'nun "İslâm, İktisat, Ordu ve Reform: Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk İktisat Eseri ve Tarihsel Bağlamı (Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî)" eserine bakılabilir.

amaçlamıştır. İktisat, özellikle Pakistan olmak üzere bu coğrafyada bulunan Müslüman düşünürlerin etkilendiği önemli bir isimdir.

1926-1950 yılları arasındaki dönem birinci kuşak olarak aktarılmaktadır. İslam iktisadı, bir disiplinin tanımı olarak 1930'lu yıllarda kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bunun sebebi; bu dönem ağırlıklı olarak Müslüman nüfusun fazla olduğu coğrafyalardaki ülkelerin bağımsızlığını kazandığı yıllara denk gelmesindendir. Bağımsızlığını alan Müslüman ülkeler, kendi dini ve kültürel kimliklerine bağlı sistem ve kurumları hayata geçirmeye çalışmışlardır. Bu açıdan ele alınan konular ağırlıklı olarak teorik zeminde kalmaktadır. Bu dönemdeki çalışmalarda, faiz, zekat ve karzı hasen gibi konular işlenerek ağırlıklı olarak klasik eserlerin günümüze tekrardan aktarılması biçiminde ilerlemiştir. Bu dönemin öncü isimleri olarak Muhammed Hamidullah ve Mevdudi örnek verilebilir.

Dönemin öncü isimleri olan Mevdudi ve Muhammed Hamidullah, aynı ülkeden yetişmiş olsalar da konuları ele alış biçimleri farklılık göstermektedir. Mevdudi meseleyi daha çok İslami ilimler perspektifinden ele alırken Muhammed Hamidullah daha iktisadi kavramlar ile İslam iktisadına yaklaşmaktadır. Metodoloji konusuna dair uzak tutumları, dönemin tipik özelliklerindendir, zira metodoloji konusu Mevdudi'de çok az yer kaplamaktadır. Mevdudi insanın özüne dair görüşlerini Kur'an-ı Kerim ve Hadisler eşliğinde kısa bir şekilde incelerken, Muhammed Hamidullah anaakım iktisadın homoeconomicus kavramına ve rasyonel davranış gibi teorik önermelerine eleştiride bulunmuştur.

1951-1975 yılına gelindiğinde, İslam iktisadında ikinci kuşağın tarih sahnesine çıktığı görülmektedir. Bu dönem düşünürleri, İslam iktisadı öncüleri olarak anılmaktadır. Bu tanımlama, dönem içerisinde yer alan düşünürlerin Batılı kaynaklardan çeviri yaparak klasik eserler ile diyalog kurmaya çalışmalarından dolayı verilmiştir. Bu durum disiplinin temel saç ayaklarının oturması hususunda önemli gelişmelerin yaşandığı dönem olarak söylenebilir. Başka bir ifade ile ortodoks iktisat içerisinde yer alan homoeconomicus kavramı Müslüman birey ya da homoİslamicus ile ikam edilmiş; pozitivist düşünce yerini normatif önermelere bırakmıştır. Bu açıdan Müslüman fert, diğerkam yanı ağır basan bir birey tipolojisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte metod tartışmaları da bu dönemde az da olsa ele alınmaya başlanmıştır. Tümdengelim ve tümevarım yöntemlerinden birinin tercih edilmediği ifade edilerek İslam iktisat çalışmaları için önemli olan hususun "olan ile olması gereken" arasında bir bağlantı kurulması gerektiği ifade edilmiştir. Bu durum, kısmen de olsa metodoloji tartışmalarına kapı aralandığını göstermektedir.

Dönem içerisinde İslam iktisadı alanında akademik yayınların sayısında da bir hayli artış olduğu izlenmiştir. Akademik yayınlardaki bu artış bir süre sonra alana dair ilk uluslararası konferansı beraberinde getirmiştir. 1976 yılında Mekke’de 1. Uluslararası İslam Ekonomisi Konferansı gerçekleştirilmiştir. Konferansa katılan ve dönemin öncü isimleri olarak Sabahattin Zaim, Bakır El Sadr, Hasanuzzaman, M.A Mannan ve M.A. Khan, Monzer Kahf gibi isimler zikredilebilir. Öncü isimlerin neredeyse hepsi İslam iktisadının teorik zeminde tanımı ve temel varsayımlarını ele alan çalışmalar yapmışlardır. Metodolojik konular ise az da olsa kendine bu dönemde yer bulmuştur. Daha çok, faiz, zekat vb. kurumların arka planındaki temel teorik tanımları üzerine çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

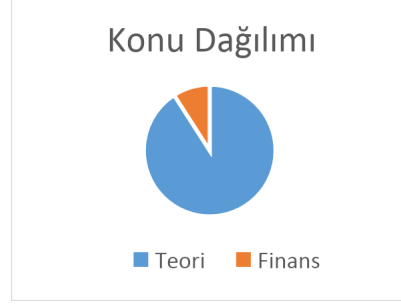
1975-2000 dönemi İslam iktisadı disiplininde üçüncü kuşak olarak adlandırılan düşünürlerin bulunduğu bir dönem olarak bilinir. Bu dönemde akademik alanda çalışmaların fazlalaşması, İslam iktisadı ile ilgili akademik dergilerin çıkmasına da imkan sağlamıştır. Bu dergilerde işlenen konuların dağılımında farklılıklar vardır. Bu dönem, aynı zamanda, İslami prensipler ışığında geliştirilmesi hedeflenen İslami bankacılık ve finans kurumlarının hızla sayısının arttığı dönemdir. Bu gelişme, doğal olarak ilgili akademik yayınlarda konu başlıklarını İslam iktisadının teorik zemininden daha çok İslami finans gibi pratik bir zemine doğru kaymaya neden olmuştur. Bu duruma ek olarak İslami finans alanında karşılaşılan pratik konular alandaki teorik konu dağılımını da etkilemeye başlayarak finans ve bankacılık konularının akademik olarak ele alınmasında ciddi sayısal bir artışa sebebiyet vermiştir.

2000 ve sonrası dönemde İslam iktisadına katkı sunanlar dördüncü kuşak olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde, İslam iktisadı alanında önemli değişimlerin olduğu gözlenmektedir. Klasik eserlere referans gösteren akademik çalışmalarda nisbi bir azalma görülmektedir. Bu duruma ters orantılı olarak literatürde, İslami finans ve bankacılık başlıklarında pozitif metotlar kullanılarak daha çok deneysel ve matematiğe dayalı çalışmaların sayısında artışlar izlenmektedir. Buna bağlı olarak İslami finans tarafında konvansiyonel finansal araçlarla uyumlu olan finansal araçlar geliştirilmiştir.

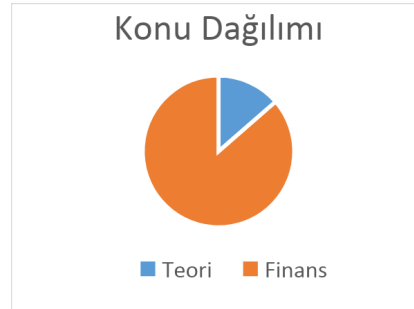
2000 ve sonrası dönemdeki İslami finans odaklı literatürün yoğunluk kazanmasının en önemli göstergelerinden biri olarak, İslam iktisadı konferans serilerindeki ele alınan konuların yıllar içerisindeki değişimleri örnek gösterilebilir. 1. İslam İktisadı Konferansında ele alınan konular ağırlıklı olarak İslam iktisadının teorik yönüne ağırlık verirken, 8. Konferansın adı “İslam İktisadı ve Finansı” olarak değiştirilmiş ve konferansta ele alınan konuların ağırlığını İslami bankacılık ve finans konuları oluşturmuştur. Dahası, serinin tüm konferanslarına

bakıldığında, İslam iktisadının teorik boyutu içerisinde metodolojiye dair konular çok nadir olarak çalışılmıştır.

Şekil 1. Birinci Uluslararası İslam İktisadı Konferansı Konu Dağılımı

Şekil 2. On İkinci Uluslararası İslam İktisadı Konferansı Konu Dağılımı

İslam iktisadı çalışmaları içerisinde gözlenen bankacılık ve finans ağırlığı genelde küreselleşme ile birlikte artan finansallaşmayla yakından ilgilidir. 1970’li yıllara gelene dek Müslüman dünyada kredili finansman ihtiyacının bu kadar yaygın olmaması ve Müslüman nüfusun fazla olduğu yerlerde “banka” kavramına dair yaklaşımın negatif olması, bu yıllardaki finans ağırlıklı çalışmaların sayısındaki azlığın nedenleri olarak sıralanabilir. Bu nedenler, finansallaşma etkisiyle, ilerleyen yıllarda şartların değişmesi ile birlikte geçerliliğini yitirmiş ve Müslümanların temel ihtiyacının sermayenin biriktiği büyük İslami şirketler meydana getirmek ve bunun için gereken finansmanı İslami usullerle elde etmek olduğu düşünülmüştür. İslami bankacılık sistemi, büyük sermayeyi fonlayacak bir mekanizma olarak oldukça elzem görülür. Sektörden bu yönde gelen talep akademide de karşılık bulmuştur. 12. Uluslararası İslam İktisadı Konferansında ele alınan konu dağılımı bu durumun en güzel örnekleri arasında yer almaktadır.

4.1. Muhammad Akram Khan

İslam iktisadı içerisinde finansal alana dair çalışmaların yoğunluk kazanmasına rağmen, yine de, bu zaman diliminde İslam iktisadının konvansiyonel iktisadın hibrit bir uzantısı olmaya doğru gittiği fikrini eleştiren görüşler literatür içerisinde az da olsa önem kazanmıştır. 1980’li yıllarda İslam iktisat metodolojisine dair konuların az da olsa ele alınmaya başlandığı yıllarda öne çıkan isimlerden birisi de Muhammad Akram Khan’dır. Kendisi İslam iktisadı metodolojisine dair en temel iki problemten yola çıkarak bu konuyu gündeme taşımıştır. Birincisi, iktisatta niçin metodoloji tartışması yapıyoruz? İkincisi ise İslam iktisadı metodolojisine niçin ihtiyaç duyuyoruz? (Khan, 1987). Bu sorular disiplin içerisinde iki kritik durumu açığa çıkarmaktadır. Birinci soru iktisadın barındırmış olduğu değer yargılarını ve varsayımlarını işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, birinci soru şu üç konuya temas eder: bireyin özü, materyalist bakış açısı ve kar maksimizasyonu. Bu varsayımlar iktisat disiplinine dair teorilerin dayanak noktasını oluşturmakta ve bu varsayımlar üzerinden ekonomik sistemin inşa edildiği bilinmektedir.

Bu varsayımlara karşı cevap ise ikinci soru ile sorulmaktadır. İslam iktisadı metodolojisi, en temelinde anaakım iktisadın ortaya koymuş olduğu varsayımlara dair görüşleri metodolojinin gerekliliğini göstermektedir. Burada öne sürülen varsayımlar İslam iktisadının değer yargılarını göstermektedir. Anaakım iktisadın varsayımlarına karşı üç varsayım oluşturulmaktadır. İlki, bireyin iktisadi karar alırken çıkarıcı değil diğerkam olduğu öne sürülmektedir. Diğerkam olmak birçok açıdan insanlara karşı yardımsever bir tutum göstermek anlamına gelmektedir. Bu değer dolayısıyla kişinin kendi maddi menfaatine zarar verecekse dahi adaleti tesis etmek üzere başka insanların refahını koruması gerektiğinin de bilincinde olduğu anlamına gelir. Bu açıdan öne sürülen iktisadi sistemlerin yalnız maddi boyuta odaklanmaması gerektiği, aynı zamanda manevi tekamülü de dikkate alması gerektiği görülmektedir (Khan, 1987).

Maddi ve manevi boyutlu dinamikler kar maksimizasyonu aşan bir refahı incelemektedir. Bu açıdan hem dünyevi hem de uhrevi saadet olarak tanımlanan felah için bu iki boyutlu sürecin eş zamanlı olarak devam etmesi gerekmektedir. Khan’a göre, doğal olarak, İslam iktisadı metodolojisinin barındırdığı yöntem tümevarım ve tümdengelim bir arada kullanılmasını gerektirir. Nitekim insanda ideal olanın diğerkamlık olduğu bilinmekle birlikte çıkarıcı davranışlar da sergileyebileceği tahmin edilmektedir. Kur’an ve Sünnet ile bildirilen ideal olanın yanında bu ideale ulaşma çabası olarak da tümevarım vardır. Tümevrım, ideal olana varmak için bir çaba olarak tanımlanabilir. Tüm bu açıdan tümevarım-tümdengelim, İslam iktisadı alanındaki akademik çalışmalarda birlikte yer alan bir yöntem bütünüdür (Khan, 1987).

4.2. Monzer Kahf

Monzer Kahf'ın görüşleri, Kahn'dan temel birkaç hususta ayrılmaktadır. Buradaki ayrımlardan en önemlisi iktisat bilimi ile İslam iktisadı arasındaki ilişkiye dair görüşlerdir. İslam iktisat tanımı Khan'da alternatif bir ekonomi olarak tanımlanırken; Kahf'da ise iktisat içerisinde alternatif bir model olarak görülmektedir. Bu durum İslam iktisat tanımının İbni Haldun'un İlmi Umran perspektifi ile ele almasından kaynaklanmaktadır. "İlmi Umran, insanın toplumlaşmasının doğası..." olarak tarif edilen ve insanın doğasındaki değişimleri incelemeyi merkeze alan bir ilim olarak tanımlanır (Kahf, 2019: 24) İbni Haldun perspektifi ile iktisat tanımı yapıldığında; herhangi bir gerekçe ile çerçevelendirilmiş olan veya olmayan bireysel, toplu veya toplumsal davranışların hedeflerini ve amaçlarını etki ve tepkilerini incelemenin yanı sıra bu davranışların kalıplarının ve biçimlerinin geniş ölçekli incelenmesi olarak tarif edilir (Kahf, 2019).

Bu tanımın evrensel iktisat tanımı olduğu düşünülmektedir. Doğal olarak tanımdan da anlaşılacağı üzere herhangi bir çerçeve olarak tarif edilen ve içerisinde dini, örfi, hukuki ve ahlaki gibi bir takım sınırlandırıcı gerekçeler "özünde" insan davranışlarını çerçevelemesinden kaynaklı olarak bir kalıpta düşünülmektedir. Bu durum, yapılan tanıma bağlı olarak İslami kavramının kullanılmasını veya getirdiği anlamı reddetmemekle birlikte önerilen bilgilerin Yaratıcının hizmetine yönlendirilmesi için gerekli evrensel yasaların keşfedilmesi içindir (Kahf, 2019).

Bu tanımın kullanılmaması kendini İslami sıfatı ile sınırlandırıcı bir duruma düşürmemesi içindir. Bu açıdan bakıldığında, iktisadın önüne eklenen herhangi bir sıfat onunla ilgili değer yüklere indirgendiğinde muhtemel olarak hitap kitlesinin de daralacağı görülebilmektedir. Doğal olarak günümüz iktisat da Judeo-Roma mirasına bağlı olarak gelişim göstermektedir. Bu durumda, ortaya konulması gereken bu mirastan gelen ve bu kültüre bağlı olan değer yüklü normların iktisattan arındırılması gerekmektedir (Kahf, 2019).

Bu tanım metodoloji konusunda da iki pencere açmaktadır. Birinci anlama göre, İslam iktisadı bir bilim olmayıp, iktisadın bilimsel niteliğini de reddetmez. İlmi Umran perspektifi ile güncel iktisadın Judeo-Roma mirasından geldiği için bir düşünceye bağlı iktisadi anlayışı göstermektedir. Doğal olarak İslam iktisadı, İslami ilimler geleneğine bağlı olan bir alternatif bir iktisat anlayışı önermektedir. İkinci pencere ise geleneksel (Batı dünyası) teorisi, barındırmış olduğu Judeo-Roma mirasına çokça atıf yapmakta, bu da Müslüman toplulukların anlaşılamamasına dayanak sağlamaktadır. Bu problemin giderilmesi için iki adım atılması

gerekmektedir; İslam iktisat sisteminin dikkat ile hazırlanması ve geleneksel iktisat teorisinin Judeo-Roma gibi düşünce mirasından arındırılarak revize edilmesi (Kahf, 2019).

Bu adımlar da iki farklı metodolojinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Birincisi İslam iktisat sistemi geliştirme metodolojisi olarak adlandırılabilir. Bu kısımda amaç sistemin kendi bileşenlerinin ve tutarlılığının sağlanmasıdır. Ardından da sistemin ekonomik geçerliliğini ve uygulanabilirliğinin araştırılması gelmektedir. Ekonomik sistemin en temel üç unsuru olan; temel bir felsefe ya da ideoloji, bu ideolojiden türetilen bir dizi aksiyom/varsayım veya genel ilke, üretim, dağıtım ve tüketim arasındaki ilişkileri formüle edip şekillendiren bir dizi işlevsel kurallardır (Kahf, 2019).

Doğal olarak Müslüman olmanın getirmiş olduğu ve İslam düşünce sistemi içerisindeki Kur'an-ı Kerim ve Sünnette yer alan emir ve yasaklar ışığında temel ilke ve aksiyomların oluşturulması gerekmektedir. Son kısımda ise tarihsel süreç içerisindeki Müslüman coğrafyalarda uygulanagelen işlevsel durumlar ve yeni fikirlerin oluşturulması ifade edilir (Kahf, 2019).

İkinci metodolojiye göre, İslam iktisadının evrensel olana talip olması gerekir. Bu açıdan bakıldığında, anaakım iktisadın İslami kurallara göre revizyonu için şer'i kurallardan inanca karşı tarafsız olanları almamız gerekmektedir. Bu bağlamda yapılması gereken İslami açıdan yanlış prensiplerin çıkarılması ve iyiyi muhafaza etmek olarak açıklanabilir. Bunun haricinde ortak olarak kabul görebilecek deneysel ve matematiksel mantık araçları belli başlı değişikliklerle İslam iktisadına doğrudan transfer edilebilir. Ama bu vurgu tonlaması değişimi doğal ve sürekli iktisadın bir ilerleyişi olmakla birlikte farklı bir metodoloji olarak da algılanmamalıdır (Kahf, 2019).

Örnek olarak maksimizasyon mekanizması, maksimize edilen fonksiyondan bağımsız bir matematiksel araçtır. Hiçbir etik ve ahlaki ön kabulü olmayan materyalist bir kimse sadece maddi varlığını optimal düzeye çıkarmak isteyecektir. Bu açıdan bakıldığında, belli başlı etik değerlere sahip kişi de bu formülasyonda, kendisine işaret edildiği çerçevede aynısını uygulamak isteyecektir. Bu yaklaşımla, uygulanagelen matematiksel ve özü itibarıyla sadece formülasyon olan ifadenin evrensel bir gösterge olmasında herhangi bir beis olmayacağı açıktır (Kahf, 2019).

4.3. Syed Nawab Haider Naqvi

Tarihsel süreç içerisinde Batı Medeniyetinin ekonomik görüşünü tüm dünyaya dayattığını vurgulayanlar arasında Naqvi gelmektedir. Bu hususta, Batı Medeniyeti kapitalizm

üzerinden egemenliğini gösterirken sahip olduğu materyalist bakış açısı özellikle Müslüman coğrafyada karşılık bulmamıştır. Bunun sonucu olarak Müslümanlar, Farabi, el-Tusi ve İbn Haldun gibi geçmiş dönem önde gelen İslam düşünürlerinin iktisadi görüşlerini esas alarak Müslümanca bir sistem inşa etme çabasına girmişlerdir. Buradaki temel sorun ise yukarıda zikredilen isimlerin kendi dönemlerine has geliştirdikleri iktisadi önermelerin günümüzde uygulanabilme zorluğudur. Günümüzde iç içe geçmiş, karmaşık bir ekonomik sistem içerisinde dönemin paradigmalarına uygun yeni İslami parametrelerin oluşturulması gerekmektedir (Naqvi, 2019).

Tüm bu perspektiften bakıldığında, Naqvi'ye göre, modern dönemde Müslümanlar İslam'ın doğasına uygun olan görüş ve pratik eylemleri sentezlemesi gerekmektedir. Bu durum her disiplin perspektifinde uygulanmalıdır. Bu kısımda, özümseme biçimi ve kuralı da İslam iktisadının doğasına uygun ahlaki aksiyomlar ile birlikte yapılması gerekmektedir (Naqvi, 2019).

Tevhid, denge, özgür irade, sorumluluk gibi temel aksiyomlar İslami bir iktisadi sistem için gerekli öncül parametrelerdir. Bu aksiyomlar birbirleri ile bağlantılı ve birbirlerine dikey ve yatay boyut katmaktadır. Bu açıdan bu aksiyomların metodoloji ile olan bağlantısı da bizatihi konunun merkezindedir. Bu açıdan bu dört kavram birbiriyle ve kendi içerisindeki bağlantısı yöntemin kendisi olarak tanıtılmaktadır (Naqvi, 2019).

İlk aksiyom tevhid kavramıdır. Bu aksiyom içerisinde bir hiyerarşi içerisinde tevhid öncelikli sırada gelmektedir. Nitekim tevhid, Allah'ın birliği olarak tanımlamakla birlikte bir aksiyom olarak ele alındığında; tüm canlıların birliğe olan yönelimi olarak ifade edilmektedir. Nitekim tevhid, her bir alan ve aşama perspektifinde O'na yönelme ve varışın ona olmasıdır. Bir diğer ifadeyle, bir yönelim ve tümevarımsal bir ilerleyiş göze çarpmaktadır (Naqvi, 2019).

Denge parametresi, yöntemin yatay boyutunu göstermektedir. Tevhid ile dikey boyut karşılanırken; Denge, kurulu düzen içerisindeki her bir alanda maddi ve manevi olmak üzere itidalli olmayı gerektirir. İnsanın özüne dair ikircikli yapısı bir denge unsurudur. Buradan hareketle evrende var olan durumu olgunlaştırmak için dengenin gerçekleşmesi gerekmektedir. Ekonomi özelinde sosyal adaletin tesis edilmesi ve yeniden dağıtım araçlarının yer alması bu dengenin bir boyutu olduğunu göstermektedir (Naqvi, 2019).

Özgür irade, insanın kendisine bahşedilen ve inkâr ile tasdik arasındaki seçimleri yapılmasını sağlayan aksiyom olarak ifade edilmektedir. Bu aksiyom, insanı diğer varlıklardan ayırmaktadır. Diğer bir ifade ile özgür irade, diğer tüm aksiyomları etkilemesinin temel

gerekçesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuran’da emir⁴ kavramı üzerinden dile getirilen bu emanet insanı bu aksiyomların muhatabı olarak karşımıza çıkarmıştır (Naqvi, 2019).

Sorumluluk aksiyomu da bu kısımda devreye girmektedir. Özgür iradenin getirmiş olduğu tüm bu aksiyomlar, kişiye mesuliyet yüklemektedir. İnkâr ile tasdik arasındaki seçim dahilinde kurulan bu denge; özgür irade ile sorumluluk arasında da bir dengeyi oluşturmaktadır. Sınırsız özgürlük mefhumu da sınırsız sorumluluğa kapı aralamaktadır. Bu açıdan, özgür irade ve sınırsız özgürlük dengesi kurulamayacağı mantıksal olarak tezahür etmektedir (Naqvi, 2019).

4.4. Zubair Hasan

Hasan’ın metodoloji yaklaşımı diğer görüşlere nazaran farklı bir perspektife dayanır. Literatür içerisinde metodolojinin iki anlamda kullanıldığı görülmektedir. Birinci anlamı ekonomi teorisinin başarılı olup olmadığı ve bu süreci kontrol eden kriterleri ele almaktadır. Bu anlamda kullanıldığında epistemolojinin bir alt dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci anlamında ise ekonominin ön bilgi sağlama işlevi vardır. İktisadın temel varsayımları olarak tanımlanan bu ön bilgiler, disiplinin hedeflerini ortaya çıkarmakta önemli bir konumda yer alır (Hasan, 2019).

Anaakım iktisat ve İslam iktisadı her ikisi de kendine has bir dünya görüşüne sahiptir. Bu onları birer bilgi kaynağı olarak farklı bir düzlemde tutmaktadır. Bu açıdan anaakım iktisat insanın sadece maddi boyutu ile ele alırken; İslam iktisadı her iki boyutlu bir düzlemde konuyu ele almaktadır. Netice itibarıyla, bu görüş farklılığı metodolojik açıdan akıl-vahiy ve öğreti-gerçeklik konularında farklı sonuçlar doğurmaktadır (Hasan, 2019).

Olan-olması gereken tartışması, temel dünya görüşü perspektifindeki farklılığa işaret etmektedir. Anaakım iktisat, ampirik yöntemler ile sadece maddi/metasal boyutta olan durumları incelemeyi ve gözlemlemeyi önerdiği bilinmektedir. Ampirik çalışmaların desteklemiş olduğu normatif boyut çerçevesinde iktisadi olguları ele almaktadır. İslam iktisadı ise normatif tarafı metafiziksel boyuttaki temel dini ilkelerden beslenmektedir (Hasan, 2019).

Akıl-vahiy, bilgi kaynağının temel kıstas olarak hangisinin merkezde olduğu ile ilgili bir tartışmanın farklılığıdır. Anaakım iktisat akli vahyi sorgulamada ve bir süzgeç olarak görmektedir. Bu bağlamda vahyin sınırlarını aşkın bir boyutta referans almaktadır. İslam

---

⁴ “Gerçek şu ki, biz emanetleri, göklere, yere ve dağlara sunduk da onalar bu yüklenmekten kaçındılar; onu insan yükledi” (33/72)

iktisadî bağlamında akıl salt pozitivist bir söylemden ziyade vahyin analiz edilmesinde ve gerekli usullerin oluşturulmasında bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır (Hasan, 2019).

İslam iktisadındaki akıl, sadece rasyonel düşünme biçimi bağlamında yer almamaktadır. Metafiziksel boyut olan hikmet boyutu da vardır. Bu yüzden, “idrak” kavramı hem akıllı hem de hikmet kavramını içinde barındırdığı için İslam iktisadî metodolojisinin merkezinde yer alır (Hasan, 2019).

Öğretici-gerçeklik döngüsünde, her ekonominin kendi düşünce sisteminden beslenerek oluşturmuş olduğu ulaşılması gereken hedefler, kurumların biçimlenmesi vb. ilkelerin olduğu bilinmektedir. Bu ilkeler ışığında, politikalar oluşturulmaktadır. Kapitalizm ve sosyalizm düşüncesi de ilgili alandaki düşünürler güncel ekonomiye bakıp bir ekonomik sistem inşa ettikleri görülmektedir. Adam Smith bir kapitalizm tasavvuru oluştururken; Marx ezilen sınıfları öne çıkararak sosyalizm düşüncesini oluşturmuştur (Hasan, 2019).

Tüm bu ideolojilerin yanında İslam iktisadî disiplini için bahsedilen düzlemde, tarihsel olgulara bağlı olarak oluşturması planlanan durumun tasviri hususunda önerilerde bulunmuşlardır. Buna bağlı olarak Müslüman toplumlar bağımsızlıklarını kazandıklarında kapitalist bir yaklaşımla hedefledikleri iktisadî gelişmelerin büyük çoğunluğunu kat ettikleri de görülmektedir. Bu açıdan kurulan ideal ile gerçeklik döngüsünün temel değişken metodolojik bir yaklaşımdan geçmekte olduğu düşünülmektedir. Bu düşünce tarzı güncel problemlerin çıkış noktası olarak düşünülmektedir. Zubair Hasan ise bu görüşe katılmamaktadır. Anaakım iktisadın güncel durumunda bu bağlamdan geçtiği vurgulanmıştır (Hasan, 2019).

İslam iktisadî metodolojik olarak yukarıdaki perspektif içerisinde matematik dili belli başlı optimum hesaplamaları için uygulanabileceği makul gözükmemektedir. Buna ilave olarak matematiksel bir dil ile birçok insanın özüne dair temel açıklamalarda bulunulması ise aşırılık olarak tanımlanmaktadır. Hasan, soyut denklemler ile insanların davranışlarının ahlaki ve etik kısmını analiz ederek formüle dökülmesine karşı çıkmıştır (Hasan, 2019).

4.5. Umar Chapra

Chapra, anaakım iktisadî eleştirerek İslam iktisadî için benzer bir metodolojik kaygı gütmektedir. Anaakım iktisadın metodolojisine dair temel varsayımları sıralamaktadır. Bu sıralamada homoeconomicus, pozitivism ve piyasa etkinliği olarak üç kavram yer almaktadır. Bu kavramlar kendi içlerinde birbirine bağlı olduğu bilinmekle birlikte her bir kavram kendi dinamizmine sahiptir (Chapra, 2001).

Metodoloji öncelikle bir disipline kabul veya ret kıstasını oluşturmasının bilimi bağlamında pozitivist bir söylemden ayrılmaktadır. Aklın salt bilgi kaynağı olmasını kabul etmez ve vahiy temelli kaynaklar olan Kur'an ve sünneti esas alır. Akıl ise iki temel kaynağın irdelenmesi ve yorumlanması ile oluşan içtihat geleneğinde kullanılır (Chapra, 2001).

Buna bağlı olarak iktisadi olayların salt bir etik tartışmadan arındırılmış ve sorgulanamaz boyutta olmasına da karşı çıkmaktadır. Nitekim kullanılan temel kaynakların ölçütü maksimizasyon probleminin ötesinde etik değerleri barındırır. Bu açıdan akıl sadece denklemi değil bizatihi olgu/kurum vb. boyutlarında durumu ele almak için kullanılan bir araç formatındadır (Chapra, 2001).

Bu perspektiften, oluşturulan hipotezler teoriye evrilmektedir. Bu kısımda teorilerin uygulanabilirliği kontrol edilebilir. Bu durum için geğmiş dönemdeki topluluklardaki uygulamalara bakılabilir. Bu kısımda veriler incelenerek geğmiş dönem ve günümüz karşılaştırılması yapılabilir. Bu karşılaştırma sayesinde İslam iktisadında bilimsel süreçlerin geğerliliğini göstermektedir (Chapra, 2001).

Hipotezi, reel durumlar ile test edilmesi makâsıt için gerekliliği fark etmemizi sağlar. Bu test etme sürecinde yeterli tarihi argüman bulunamadığı vakit anaakım iktisadın yöntemleri kullanılmasında bir beis yoktur. Chapra, bu yöntemlerin seküler bir perspektifte ele alınmadan kullanılabileceğini öne sürmektedir (Chapra, 2001).

4.6. Muhammed Bakr Es-sadr

Sadr'ın görüşü metodolojiye dair konuları daha kapsamlı ele aldığı görölmektedir. Bu açıdan ele aldığı konular ağırlıklı olarak tarihsel materyalizm, bireycilik ve üretim ilişkileri, kıt kaynaklar gibi diğer disiplinlerin metodolojisine dair temel varsayımları ve disiplinlerin metodolojisini ortaya koyan başlıklarla ilgilidir. Eserin soğuk savaş dönemine denk gelmesine bağlı olarak farklı disiplinlere eleştirel yöntemi kullanarak İslam iktisadının metodolojisine dair görüşlerini vurgular (Sadr, 1991).

Sadr'a göre, bireycilik olarak tarif edilen birey tipolojisi her iki disiplin içerisinde kabul görür. Kapitalist düşünce silsilesinde bireycilik; ekonomik sistem içerisinde toplumun refahını artıracak temel tetikleyici unsur olarak tarif edilmektedir. Her birey rasyonel yollar ile kendi çıkarlarını maksimize ettiğinde toplumsal çıkar da sağlanır. Doğal olarak toplum salt bireylerin toplamı olarak kabul edilmektedir (Sadr, 1991).

Marksist düşüncede bireyciliğin kabulü ile birlikte kapitalist silsile geleneğin tam tersi olarak kavram olumsuz biçimde algılanır. Bu açıdan içgüdüleri ile hareket eden birey, çıkarları doğrultusunda sınıfsal bir düzlemde refah artışı sağlar (Sadr, 1991).

İslam iktisadında ise bu durum iki sınıfla tasnif edilir. Bunlardan ilki tabiat tarafından sunulan çıkarlar ve sosyal düzen tarafından sunulan çıkarlar olarak sıralanabilir. Tabiat çıkarları tabii olarak adlandırılmakta ve şahsiyeti ilgilendirmektedir. Örnek olarak bitkileri kullanarak hastalıklarda karşı bir tedavi bulması verilebilir. Sosyal çıkarları ise toplumla alakalı ve birlikte sağlamış olduğu çıkarlardır. Örnek olarak ürünlerin takas edilmesi verilebilir (Sadr, 1991).

Bu çıkarların ahengini sağlanması durumu, temel problem olarak karşımıza çıkar. Kendi varlığını sağlayacak biçimde sosyal alanın nasıl düzenleneceği temel soruyu oluşturur. Nitekim içgüdüler ile sosyal çıkarların ters düştüğü gözlenmiştir. Böyle bir durumun gözlenmesi diğer disiplin düşüncelerinin de temel konusu olmuştur (Sadr, 1991).

Marksist düşünce geleneği bu probleme karşı tarihsel maddecilik görüşünü savunmuştur. Onlara göre bu uyumsuzluğun temel kaynağı üretim araçlarıdır. Üretim araçlarına sahip sınıfların çıkarları toplumun menfaatinin üstünde gelmektedir. Doğal olarak tarihteki sosyal düzen değişikliklerini de üretim araçlarının el değiştirilmesi olarak okumaktadır. Çözüm yolu olarak da sınıfsız bir toplum ve üretim araçlarının tüm topluma entegre edildiği bir sosyal yapı gelmektedir (Sadr, 1991).

Kapitalizm ise bu görüşü bir problem olarak tanımlamamaktadır. Zira çıkarların veya sınıfsal bir mücadelenin değil bir ilerlemenin temel göstergesi olarak izah etmektedirler. Buna ek olarak rasyonel bireyin kendi iç güdüsü ile hareketi toplumun rasyonel hareket etmesi anlamına geleceği için iki farklı çıkar mekanizması ortaya çıkmaktadır (Sadr, 1991).

İslam iktisadı ise iki çıkarı dengelemenin yolu olarak pozitivist bir söylemden kaçınır. İki disiplinde de olduğu gibi doğrudan insan aklını tek bir kaynak olarak görmemekte ve çıkarlar için temel ilkelerin tespit ve uygulamasında vahiy temelli bir yol izlemektedir. Bu açıdan uygulanan bu yöntem, bireylerin sınırlı bilgisi dahilindeki durumunda toplumsal düzenin paradigmalarını kodlamada tam bilgi sahibine aktarılmıştır (Sadr, 1991).

İlkelerini dine dayandıran İslam iktisadı, iktisadi olaylara yaklaşımı da fark edildiği üzere iki boyutta ele almaktadır. İlkeler ışığında olması gereken ve varsayımlar ele alınmıştır. Bunun haricinde kapitalist iktisat gibi güncel geçerli olarak sistemde olan iktisat için de realitenin yorumlanması ile şekillenmektedir. Doğal olarak vahiy ışığında temel varsayım ve

doktrin çerçevesi belirlemesi bağlamında bir yöntemi kullanırken; sistemin buraya evrilmesi için de realitenin yorumlanması gerekir (Sadr, 1991).

4.6. Waleed Addas

Addas'ın konuyu daha derin ele aldığı ve metodoloji kavramına daha özelde yaklaştığı gözlenmiştir. Bu gözlem, eserlerindeki metodolojiye ayrılan başlıklar ve metodolojiyi tanımlama biçiminde yatmaktadır. Metodolojiyi "teorinin teorisi" şeklinde tanımlayarak, literatürdeki birçok eserden ayrıldığı gözlenmektedir (Addas, 2010).

Konuyu ele alırken, öncelikli olarak metodolojinin iktisat bağlamındaki yeri ve gelişim süreci ele alınmaktadır. Metodoloji kavramının Batı medeniyeti bağlamında icat edilip geliştiği dikkate alındığında, kavramın bu bağlamda anlaşılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamı açıklamak için fıkıh ile fıkıh usulü arasındaki ilişki örnek olarak kullanılmaktadır (Addas, 2010).

Fıkıh usulünün oluşma sürecine dair tarihi tecrübeler dikkate alındığında, Addas, İslam iktisat metodolojisine dair belirli bir fikir birliği veya bilimsel disiplinin oluşmamasının, İslam iktisadına dair konu hacminin yeterince gelişmemesine bağlandığını belirtmektedir. Bu durumun 20. yüzyıldan itibaren İslam iktisadı adı altında yayınlanan akademik eserler üzerinden örnek verir (Addas, 2010).

Bu durumun literatürde hiç ele alınmadığı anlamına gelmediği açıklığa kavuşturulmaktadır. İslam iktisat metodolojisi, literatürde ağırlıklı olarak bilginin İslamileştirilmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanım, metodolojide ağırlıklı uygulanan yönetime bağlanmaktadır. Hasan'da vurgulanan "adım adım" yöntemi, pragmatik bir yaklaşımla eğitim sisteminin ve ekonominin ana akım iktisat bağlamında hazırlandığını ve "sınırları olmayan ekonomi" konseptinin kabul edildiğini göstermektedir (Addas, 2010).

"Ya hep ya hiç" yöntemi, klasik şariat kuralları bağlamında pratiklerin ve teorilerin incelenerek kabul veya reddedilmesi anlamına gelmektedir. Bu yöntemin altında yatan varsayım, tüm kademelerde Müslüman toplumların bu kurallara göre hareket ettiği düşüncesidir. Bu yaklaşım daha çok "saf" İslami modeller üretmekte olup nadiren reel gerçeklik ile iletişim kurmaktadır (Addas, 2010).

İki yöntem arasındaki fark, bireylerin yaşadıkları dünyayı algılama biçimine bağlı olarak değişmektedir ve Addas'ın "adım adım" yöntemine yöneldiği görülmektedir. Bu kabul doğrultusunda, metodolojinin temel işlevinin anaakım iktisat kavramlarının, teorilerinin,

araçlarının ve yöntemlerinin İslam inanç esaslarına uygunluğunu değerlendirmek olduğu düşünülmektedir. Literatürde mevcut çalışmalar da bu yaklaşıma işaret etmektedir (Addas, 2010).

Literatürdeki en önemli hatalardan birisi, metodolojiyi içsel bir konu olarak ele almaktır. Oysa olması gereken, metodolojinin disiplinin dışından disiplinin performansını değerlendirmesi biçiminde tanımlanmıştır. Literatürdeki kullanım, doğal olarak, disiplin içindeki konuların ele alınış biçimini tartışmaya yönelik olmaktadır. Bu bağlamda Akram Khan ve Chapra gibi isimler örnek olarak verilebilir (Addas, 2010)

Olmaması gereken metodolojik bakış, literatürde nadir de olsa bulunmaktadır. Akıl-vahiy ilişkisi, dünya görüşünün önemi ve sosyal bilimlerdeki paradigma gibi konulara değinilmiştir. Bu bağlamda anaakım iktisatta oluşturulan teoriler, gerçek dünyadan soyutlanmış modeller oluşturmaktadır. Dolayısıyla bilimsel teoriler "dünyayı yakalamak" için kullanılan ağırlara benzetilmektedir. Bilimsel teoriler, dünyayı açıklamak, rasyonelleştirmek ve sonunda onu kontrol edebilmek için kullanılmaktadır (Addas, 2010).

Talep yasası örneği, iktisadın bilimsel olma yolundaki en önemli temel taşlarından biri olarak vurgulanmaktadır. İktisadın birçok teorisi ve davranışsal varsayımları bu yasa etrafında kurgulanmaktadır. İslam iktisatçıları ise bu konuda davranışsal varsayımların formüle edilmesinden öteye gitmemektedir. Bu durum İslam iktisat metodolojisinin neoklasik iktisattan farklı ve manevi ihtiyaçlara yöneldiğini göstermektedir. Ancak eleştirilerin içeriği yeterince dolu olmadığından, iktisadın "özel bir konum" olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır (Addas, 2010).

Bu noktada, temel farklılıkları sınıflandırmak ve manevi yönün etkinliğini tanımlamak için beş başlık etrafında bir değerlendirme yapılmaktadır. Bunlardan ilki, epistemolojik pozisyon olarak tanımlanmaktadır. Epistemoloji, bilginin kaynaklarını, doğasını ve sınırlarını inceleyen bir alan olarak, bilgiye ulaşma yolları olan akıl ve vahiy de kapsar. Bu perspektiften, İslam iktisadında tek gerçek bilgi kaynağı "Yaratan" olarak kabul edilir ve vahiy ile akıl birlikte bilgiye ulaşım araçları olarak tanımlanır (Addas, 2010).

İkinci başlık, teori ve gerçeklik, bu iki kavramın birbirleriyle bağlantılı olduğunu ancak aynı zamanda iki farklı disiplin için de tartışma konusu olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, teori ile gerçeklik arasındaki ilişkinin, nesnel olarak algıladığımız şeyleri anlamlandırmada kullanılan teorilerin, bireylerin arka planında yer alan kültür, eğitim, örf, ve dini inançlar çerçevesinde şekillendiğini vurgular (Addas, 2010).

"Yakınlık" başlığı altında, iki farklı disiplindeki metodolojik duruşlar arasındaki benzerliğin, bu disiplinleri iki ayrı yola yönlendirdiği görülmektedir. Bu benzerlik, seküler iktisatta "bilimlerin birliği" anlayışının, her disiplinde uygulanan doğal kanunların geçerliliği ve bu kanunlara uyumun gerekliliği ile ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım, doğa kanunlarının birçok Kur'an-ı Kerim ayetinde de dile getirildiğini göstermektedir (Addas, 2010).

Bununla birlikte, bu işleyişin insanın özgür iradesinden kaynaklandığı için doğa kanunlarının mutlak bağlayıcı olmadığı düşünülmektedir. Bu bağlayıcılık ise, "şeriat" başlığı altında kendini göstermektedir. Sonuç olarak, ortaya çıkan durum, "bilginin birliği" kavramının "şeriat" ile ilişkilendirilmesine yol açmaktadır (Addas, 2010).

Şeriatın bilginin kaynağına ulaşmada akıl ve vahiy arasında dengeleyici bir rol oynaması, rasyonellik algısını da değiştirmektedir. Seküler iktisatta yer alan akıl temelli yaklaşımlar, hem temel insan davranış aksiyomlarında hem de bilgi kaynaklarında farklılıklara neden olmaktadır. Bu bağlamda, insanların her zaman rasyonel davranacağı varsayımı gerçeklikle örtüşmemektedir. İslam iktisadında ise bu durum, şeriatın dengeleyici etkisi sayesinde, özgür iradenin rolüne bağlı olarak değişkenlik göstermektedir (Addas, 2010).

Rasyonellik algısı üzerinden hareket eden seküler iktisat, yanlışlamacılığı neredeyse kullanmadığı görülmektedir. Gerçeklikle örtüşmeyen rasyonel algısı, yanlışlamacılığın kullanılmadığına en önemli örneklerden biri olduğu görülmektedir. Bu açıdan normatif kurallar yanıltıcı/ yarasız olarak görülmektedir. İslam iktisadında ise durum tam tersi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinin ön kabulü olarak söylenen kelime-i tevhid içerisindeki "La ilahe" yanlışlamacılığı, "illallah" ise doğrulamacılığı ifade etmektedir (Addas, 2010).

Yanlışlamacılığın, normatifliğin ve kullanılabilirliğin, oluşturulan fıkıh geleneğiyle doğrudan ilişkili olduğu düşünülmektedir. Fıkıh ve usul uygulamalarında teori üretmek veya verileri kontrol etmek için tam işleyen bir mekanizmanın eksik olduğu görülmektedir; bu durum da ilgili alanların daha teolojik bir zemine kaymasına yol açmaktadır (Addas, 2010).

Bu eksikliğin giderilmesi için seküler çerçevelerin kullanılması, olası yanlış teori ve veri üretimine neden olabilir. İslam iktisadının ontolojik yapısının farklı bir bağlamdan geldiği, ancak kullanılan kavram ve politikaların İslam medeniyetine uygun bir teori ve veri oluşturamayacağı öngörülmektedir. Bu aynı zamanda, İslami çerçevede kullanılan kavramların, İslam iktisadında uygulanmaya çalışılması sürecine de yol açmaktadır (Addas, 2010).

Tüm bu perspektiften bakıldığında, İslam iktisadında mevcut metodolojiye birkaç ek hususun eklenmesi gerektiği önerilmektedir. Literatürde hâkim olan bilginin İslamileştirilmesi, tümevarım ve tündengelim yöntemlerini içermektedir. Ayrıca matematiksel gösterimler de bu alandaki nicel gösterimlerin arasında yer alır. Ancak, İslam iktisadı içindeki bazı kavramların nicel olarak ölçülemeyebileceğine dikkat edilmesi gerekmektedir(Addas, 2010).

Nicel gösterimlerin kullanılmasına yönelik artan uygulama, teorik zeminle kontrol edilmeli ve desteklenmelidir. Bu bağlamda, kullanılan nicel yöntemlerin salt bir gösterge olmaması ve yukarıda bahsedilen yanlış verilerin oluşmaması için önemlidir (Addas, 2010).

4.7. İbrahim Turhan

Gönümüzde İslam iktisat metodolojisini kapsamlı bir biçimde inceleyenler arasında İbrahim Turhan yer almaktadır. Konuyu, Addas gibi, teori-tarih-pratik boyutları ile ele almaktadır. Bu yöneme göre İslam iktisat metodolojisinin teorik boyutu, anaakım iktisat metodoloji ve düşünce temelleri ile birlikte İslam iktisadı düşünce geleneği ve güncel literatürde İslam iktisadı metodolojisinin kullanımı ve çıkmazlarını kapsayan bir çerçevede yazdığı görülmektedir. Bu tasniflemeye İslam iktisat tanımını gramer olarak incelemesi ile başlar. Bu durumda iktisadın tamlanan, yani asıl öge olduğunun altını çizer. İktisat kavramı iki anlam ifade etmektedir: Birincisi bir disiplin(*economics*) olarak ifade edilirken; ikincisi ekonomik faaliyetlere (*economy*) atıfta bulunmaktadır (Turhan, 2023).

Disiplin olan iktisat kavramı Adam Smith ve İskoç Aydınlanması ile birlikte ulusların zenginliğindeki farklılığın ekonomi politik perspektifte incelendiği görülmektedir. Zenginliği oluşturan şeylerin, bir “değer” kavramı üzerinden ölçüldüğü bilinmektedir. Kavramın ilk kullanan Platon olduğu bilinmekle birlikte bu kavramı mübadele ve kullanım değeri olarak tanımlı genişleten öğrencisi Aristoteles olmuştur. Bu açıdan değer teorileri ilk olarak Adam Smith’in emek-değer teorisi ardında da Jevons, Menger ve Walras tarafından geliştirilen marjinal emek teorisine evrilmektedir (Turhan, 2023).

İslam iktisadı bağlamında şimdiye dek İslam iktisatçıları tarafından bir değer teorisi üretilmediği görülmektedir. İktisat disiplinin özünü (*hard core*) üreten soruların karşılığı bu teoride gizli olduğu düşünülmektedir. “Ne üretelim, nasıl üretelim ve kime üretelim” sorularının temel cevabında değer teorisi yatmaktadır. Bu teorinin oluşturulması ile birlikte birey ve bir bütün olarak toplumun iktisadi faaliyetleri hangi kuralara göre yapacakları belirlenmiş olacaktır (Turhan, 2023)

Bu sorular ardından gelişen modern iktisadın, Aydınlanma felsefesinin kavramlarına dayandığı görülmektedir. İktisat disiplinin kullanmış olduğu birey, akılcılık(rasyonellik) ve fayda gibi temel kavramlar bu felsefenin ontolojik ve epistemolojik perspektifte temel çıktıları olarak ortaya çıkmaktadır. Aydınlanma felsefesi ile doğal bilimlerin özellikle fizik biliminin mekanik işleyişini ortaya koyan Copernicus (1473-1543), Galileo (1564-1642) ve Newton (1643-1727) gibi doğal denge unsurlarının iktisattaki piyasa arz-talep dengesinin mekanik işleyiş arasında bir benzerlik fark edilmektedir. Sosyal bilimler içerisinde yer alan iktisadın kilisenin dogmalarından kurtulup rasyonel ve akla uygun bir yapıya verilmesi İslam iktisadı açısından da kabul edilmesi güç bir durum teşkil etmektedir (Turhan, 2023).

20. yüzyılın başlarında bilim felsefesindeki metod tartışmaları, konuyu farklı bir seviyeye taşımaktadır. Bu bağlamda Popper, Imre Lakatos, Paul Feyerabend ve Thomas Kuhn'un görüşleri bu alanda ciddi bir etki oluşturmaktadır. Feyerabend bilimi astroloji, din ve sanat alanlarından biri olarak görmekte ve herhangi bir ölçüt ve yöntem olmaksızın kullanılan tüm paradigmanın bilime uygun olabileceğini dile getirmektedir. Böylelikle anarşist bir bilim öngörüsünde bulunmaktadır (Turhan, 2023).

Kuhn'un temel argümanı klasik dönemdeki verinin doğrusal bir zeminde gitmediği ve sıçramalı ve birbiriyle muhakeme edilemez biçimde olduğu üzerinedir. Birbiriyle karşılaştırılamamasının en önemli sebeplerinden biri farklı paradigmaların çözümsüz bıraktığı sorunların aynı olamayacağı gerçeğine dayanmasıdır. Bu durumun temel nedeni; düşüncelerin ana hatlarındaki farklı paradigmalar farklı metafizik ilkelere ve dünya görüşüne mensup olması olarak bilinir(Turhan, 2023).

Kuhn görüşündeki sıçrama noktası ise paradigmanın yine kendi bilimsel çerçevenin içerisindeki araçların paradigma içindeki sorulara artık cevap veremiyor olması durumunda gerçekleşmektedir. Sorunların giderilmesi için yapıcı-yıkıcı araçlar oluşturulmaya başlandıkça da paradigma içerisinde ayrıştırıcı ve derinlikli nicel yasalar meydan geldiği fark edilmektedir. Sürecin nihayetinde olgu ile kuram arasındaki bağlantı zorlaşmış “olağan bilim” temel ilkeleri tartışmaya açık konuma gelindiğinde “olağanüstü araştırma” safhasına geçilmektedir (Turhan, 2023).

Kuhn, bu geçiş aşamasında da aslında genellikle “olan bilimin” korunmasına yönelik çalışmalar olduğunu vurgulamıştır. Bilimsel topluluklardaki bireylerin salt rasyonel hareket etmediğini tam tersi çoğu paradigmanın metafiziksel bir temeli/inancı olduğu ifade edilmektedir. Statüko korunması yönündeki temel gayretlerin bilimsel topluluklarda cereyan etmesinin temel sebebi de metafiziksel bir dayanağının olmasıdır (Turhan, 2023).

Lakatos, Kuhn'un öne sürmüş olduğu süreci geliştirerek "Bilimsel Araştırma Programları" metodolojisini ortaya koymuştur. Bilimsel ilerleyiş aslında rasyonel olarak ilerleyen bir bilgi sürecinde yozlaşan araştırma kurumları kendini daha nesnel gerçekliği açıklayabilen ampirik yöntemlere bırakmaktadır. Bu yöntemler arasındaki yozlaşma-ilerleyici durumun tespitini de ampirik içerikler belirlemektedir. Bu sürecin en önemli tanımlarından birisi de MÖ 3. yüzyılda başlayan Eudoxus-Aristoteles- Batlamyus kozmoloji anlayışı, önce Arap dünyasına ardından da tekrardan Avrupa 17. yüzyıla kadar kendisini sürdürmüştür. Daha gelişkin gözlem durumları Copernicus-Brahe-Galileo-Kepler modeline bırakmıştır (Turhan, 2023).

İlerlenen bu süreç meta-tümevarım yönteminin güncel bilimsel verilere net/değişmez doğru olarak bakılmasına karşı çıkmaktadır. Aristoteles-Newton-Einstein çizgisi üzerinden ilerleyen fizik dünyası; Einstein nesnel gerçekliği ampirik olarak Newton'dan daha iyi anlamlandırmıştır. Bu durum Newton'un görüşünü tamamen yanlışlamamış ve bilimsel ilerlemesinin bir süreci olarak algılanmıştır. Nitekim bilimsel süreç gelecekte de bugünün bilimsel verilerini yanlışlanabilir olacağını düşündürmektedir (Turhan, 2023).

Tüm çerçevede dikkat çekilmek istenen nokta; Batı medeniyeti içerisinde pozitivizm düşüncesine eleştiriler yaklaşan görüşlerin varlığıdır. Tarih perspektifinde dünya savaşları, Avrupa'da ırkçılık ve faşizmin yükselişi, Nazilerin soykırımı gibi olaylar salt akıl görüşü olarak bilinen pozitivizmin yeryüzünde düşünülen toplumsal/evrensel iyiliğe yönlendirmediği gerçeği yer almaktadır. Bu durum post-modern düşünceyi ortaya çıkarmıştır. Post-modern düşüncenin en önemli eleştirilerinden birisinin evrensellik algısı üzerine olduğu görülmektedir. Evrensel olandan ziyade manevi/ahlaki değerlerin daha hâkim olduğu öznellik düşüncesi yer almaktadır (Turhan, 2023).

Nitekim bu tür eleştiriler, (post-modern) bilim felsefesi, İslam iktisadı açısından da anaakım iktisadın eleştirilmesinde başvuru görüşlerin arasında yer aldığı izlenmiştir. Nitekim post-modern düşünce ile gelen öznellik/manevi olan algısı İslam iktisadın dayandığı temel ahlaki değerler bağlamından bu görüşler yer almaktadır. Bununla birlikte bilim felsefesi ile birlikte gelen, Kuhn'un görüşleri gibi, bilim topluluklarının kendi görüşlerinin devam için uygulamış oldukları spekülasyon görüşü anaakım iktisadın varsayımlarının eleştirisinde kullanılmaktadır (Turhan, 2023).

Bu eleştiriler sadece İslam iktisadı içerisinde değil aynı zamanda da Hristiyan söylem içerisinde de kullanılmıştır. Dini köktencilik olarak tarif edilen ABD'de Protestan görüşte olanlar, Hristiyanlığın modern okumasına karşı çıkılması gerektiğini iddia eder. Hristiyanlığın

kutsal metnin otoritesine ve yanılmazlığına sıkı sıkıya bağlı kalınması ve Kitab-ı Mukaddes lafzı yorumun kabul edilmesi gerektiğini savunulmuştur. Köktencilerin modernizm eleştirisini ekonomik konu üzerinden yaptıkları görülmektedir. Modern zaman içindeki iktisat eleştirileri, hazcı ve faydacı güdülerin toplumun ekonomik kalkınması hususunda zarar verdiği görüşü yer almaktadır (Turhan, 2023).

Literatür içerisinde post-modern bilim felsefesinin eleştirilerini kullanan İslam iktisadı çalışmaları, disipline ontolojik ve epistemolojik açıdan bakıldığında birtakım tutarsızlıklar gözükmemektedir. İslam iktisadın temelinde dayanmış olduğu tevhid inancı gibi evrensel bir iddiada bulunulduğunda Kunhcu veya Feyerbendci bir epistemolojik yaklaşımlar ile paradigma oluşturmak disiplin içerisinde bir tutarsızlık yaratmaktadır. Dayandığı zaman ve mekânsal evrensellik bağlamında İslam iktisadı post-modernitenin çoğulculuğundan ziyade pozitivist tekellik yorumuna daha yakın olduğu görülmektedir (Turhan, 2023).

Bununla birlikte kullanılan epistemolojik yöntemsel yanlışlığın bir versiyonu bilim felsefe geleneği bağlamından kopartılarak kullanılmaya çalışılmasıdır. Bu açıdan bilim felsefesinin geldiği iç dinamiklerden arındırılmaya çalışılır. Kuantum mekanizmasının içerisindeki belirsizlik ilkesine bağlı olarak oluşturulan teori, kendi bilimsel sürecin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda İmam Gazali'nin, Mutezile ve İbn Sina'yı eleştirirken; Allah'ın mutlak iradesine ve kudretine sınır getirilmemesi için nedenselliği reddetmesi ve Allah'ın her an evreni yeniden yaratması bir evren tasavvurunu karşımıza çıkarır. Bu durum oluşabilecek zıtlıklar içerisindeki epistemolojik kültür de bu iki düşüncenin bir arada vurgulanamayacağı üzerine şekillenmelidir (Turhan, 2023).

Post-modern düşünce temelinde kullanılarak eleştirilen bu konular, ananakım iktisadın meta-metodolojik boyutta 18.-19. yüyl dönemlerine ait olduğu düşünülmektedir. Evrensellik, mekanik ve determinist olarak çerçevelendirilirken bu konular anaakım iktisadı aşarak daha rastlantısal, skolastik ve kaotik bir perspektifte yapılmaktadır. İslam iktisadının eleştirmiş olduğu bu konular da hali ile geçmişe dair bir hatanın gün yüzüne çıkartılması evresinde kaldığı ve bununla birlikte alternatif bir söylem geliştirme hususunda eksik kaldığı düşünülmektedir (Turhan, 2023).

Alternatif olma çabasının bir göstergesi de “bilginin İslamileştirilmesi” yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatür içerisinde bu yöntem, metodolojik olarak bel başlı spekülasyon biçiminden öteye gidemediği görülmektedir. Bunun sebeplerinden birisinin; “fiziğin İslamileştirilmesi” evrensel kütle çekimi yasasının doğasında bir değişiklik oluşturmayacaksa; İslam iktisadı bağlamında, iktisadın birey-firma davranışlarının arz-talep

yasası tarafından belirlenmeyeceğini ileri sürmek de anlamlı olmayacağı ile alakalıdır. Dikkate alınabilmek ve alternatif olmanın yolunu ise bilimsel topluluğa, modern iktisadın çözemediği bunalımlara ondan daha iyi ve uygulanabilir cevaplar üretebildiğine diğer bir ifade ile bilimin basitlik/yalınlık ilkesine ne ölçüde bağlı kalabildiğidir (Turhan, 2023).

İslam iktisadının alternatif olmasındaki eksikliklerden birisi de kapitalist ve sosyalist ekonomik görüşler arasındaki problemlere karşı çözüm oluştururken İslam iktisadı iki tarafının eksikliklerini gideren ideal bir formel biçim gibi algılanmaktadır. Kapitalist sistem içerisindeki haksızlık ve adalet eksikliği; sosyalist sistem içerisindeki ütöpik ve başarısız algının giderilmesi neticesinde İslam iktisadı oluşacağı düşüncesi yer almaktadır. Nitekim tüm bu süreç içerisinde İslam iktisadı literatüründe, eleştirilen varsayımlar karşısında İslam iktisadının nasıl vücut bulacağına dair temel argüman/varsayım “kendiliğinden” ortaya çıkma olarak tanımlanmıştır. “Homoİslamicus” olarak tanımlanan bu durum, Müslüman bireylerin İslam’a uygun bir toplumda yaşamaya başlayacakları bir zeminde vücut bulacağı zikredilmiştir (Turhan, 2023).

Bu eleştirilere cevaplar verebilmek açısından öncelikli olarak bilgi edinme sürecimizi ve kaynaklarımızı netleştirmek gerekmektedir. Gazali’nin “kanıtlanmış nesnel gerçeklikle ilgili konularda şeriata atıfta bulunarak itiraz etmeme” yorumu yer almaktadır. Bununla birlikte Hanefi-Maturidi bilgi kuramı da bahsedilen görüşü desteklediği bilinmektedir. Buradan yola çıkarak doğaya ilişkin bilgi, muhkem ayetlerde aranması gerektiği düşünülmektedir. Diğer bir ifadeyle fizikte aranmalıdır. Toplumsal yasaların fizik kadar kesin olmadığı bilinmektedir. Bununla birlikte toplumun ortak deneyimleri ile çok geniş bir kabule dayanmış dönemsel insanlar arasında bir icma oluşturmuş olan toplumsal yasalara bu gözle bakılabilir. İktisat özelinde ise ilgili konulara dair yöntem, bilginin nesnel gerçeklikten, olguların kendisinden ve iktisadın yasalarından beslenmesi gerekmektedir (Turhan, 2023).

Nesnel gerçekliğin incelenmesi indirgemeci bir bakışı beraberinde getirmekle birlikte doğa ile yapılan ilişkinin de muhtevasını belirlediği görülmüştür. Doğanın anlamlandırılması, kurulan ilişkinin getirmiş olduğu neden-sonuç denklemindeki örüntüler medeniyeti oluşturur. Gerçekliğin nesilden nesille aktarılıyor olması da mitoloji, felsefe ve sanat gibi birçok alanın doğmasına ve bu alanların kendi perspektiflerinden gerçekliği açıklamaya çalışmalarına sevk edilmesini sağlamıştır. Bilim ise mutlak olanın değil gerçekliğe en yakın ve ilgili araştırmaya uyumlu gözlemin, tahmin gücü açısından açıklayıcı kuramların, standartlarına uygun metodoloji çerçevesinde araştırma programı olarak tanımlamak gerekir. İktisat da bu ilkeden ayrılmamalıdır (Turhan, 2023).

İktisadın bir bilim olma süreci zihinsel bir değişimin göstergesi olduğu fark edilmektedir. Klasik mekanik devrimin fizikte oluşturduğu yenilik diğer toplumsal alanları da etkilediği gözlenmektedir. İktisat özelinde de bu etkilenme, İskoç Aydınlanma temsilcilerinin iktisat düşüncesindeki klasik iktisat temsilcilerinin de olması bir tesadüf değildir. Tanrı adına konuşan ruhbanların, tarihsel metinleri zahiri bir boyutta ele alarak hayattan kopuk bir anlatı/hikaye söylemine indirmelerine karşı yukarıdaki bahsedilen temsilciler, dini bir gayret ile bu eylemleri yerine getirmekteydiler (Turhan, 2023).

Bu durumun benzerinin de İslam iktisadı alanında da yaşanmaya başladığı görülmektedir. İslam iktisadı, ekonomik meselelere zahiri bir perspektifte yorumlanan nakillere başvurarak çözmeye çalışmaktadır. Bu durum kimi literatür içerisinde de klasik usulü fıkha bağlı kalınması erken dönemlerden itibaren sorun olarak tanımlandığı bilinmektedir. Fıkıh öncelikli olarak yaşamı Kur'an ve sünnet ekseninde İslam'ın önerdiği değerler bağlamında zihniyet inşa ederken oluşan formda birey ve toplumu dinden kopmadan yeni durumlara intibak edilmesi için kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde ise bu durumun değiştiği ve tarihsel durumu normatif boyutta sürekli günümüze taşıyan, İslami temsil tekeli elinde tutan bir forma büründüğü düşünülmektedir (Turhan, 2023).

Fıkıhın ilgili dönemlerdeki zengin bir kültürel miras bıraktığı bilinmekle birlikte içerisinde örf, kültür ve dönemin siyasi otoriterlerin uygulamaları gibi unsurları barındırdığı bilinmesi gerekmektedir. Doğal olarak oluşan güncel külliyat "İslam Hukuku" adı verilerek fıkıhın yenilenmesi mümkün olmayan bir boyuta getirerek bir "sistem" tasavvuru ortaya çıktığı betimlenmektedir. Netice itibariyle İslam iktisadı, ekonomik olguları donuklaşmış ve kutsanmış yorumlardan üretmeye çalışmaktadır. Karşılaşılan bu durum Feyerabend'in modern bilim eleştirisinin en önemli özelliği olduğu vurgulanmaktadır (Turhan, 2023).

Donuklaşan normatif kurallar ile birlikte İslam'ın hayatın her alanı ile ilgilenebileceği ilkesi, varlığın özüne dair farklı bir anlamlandırma barındırmaması gerekmektedir. Bu ilke aslında insani ilişkilerin ahlaki bir perspektif ile yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda oluşan ve kullanılan İslam medeniyeti kavramı da tarihsel olgular bağlamını koparmadan incelemek gerekmektedir. İslam medeniyeti kavramsallaştırması dönemin askeri ve siyasi yenilgilerin/istikrarsızlıkların yaşandığı bir zaman diliminde oluşturulmuştur. Müslüman toplulukların farklı ideolojilerden korunmak ve gündemde olan düşüncelere dair eleştirel yaklaşabilmeyi sağlamıştır. Farklı ideolojiler ile olan ilişkilerin sonucunda Müslümanlara yukarıdaki ilkeyle bağlantılı olarak alternatif toplumsal bir yapının olduğu düşüncesi yer almıştır (Turhan, 2023).

Bu kullanımın öncelikle son derece net bir çerçeve ile çizmenin zorluğu bilinmekle birlikte hem Batı medeniyeti hem de İslam medeniyeti karşılıklı coğrafyalarda kullanılmıştır. Batı medeniyetin karşısında İslam medeniyetinin ifade edilmesi Avrupa merkezli pozitivist bir medeniyet algısının açığa çıkarır. Bu algıya göre, Doğu coğrafyası ilmi bilgi ve geleneğin sadece bekçiliğini yapmaktadır. Bu teze karşı ilerleyen süreçlerde İslam medeniyeti aksiyomatik bir hal almış ve Batı medeniyetinden gelen her şeye toptan reddederek alternatif olma yoluna gittiği görülmektedir (Turhan, 2023).

Bütüncül reddin yerine zamanla seçici olma hali geldiği görülmektedir. Seçici olma hem kapitalist hem de sosyalist olmak yerine üçüncü bir yol olarak tezahür edilmektedir. Bu da kimi uygulama ve politikaları sosyalist ve kapitalist seçerek alma olarak gözükmemektedir. Bu seçici hali serbest ekonomiyi savunan kapitalist ekonomi ile merkezi planlama sosyalist ekonomi arasındaki geniş bir yelpazeye denk gelmektedir. Bu yelpaze tezat görüşlerin bir arada savunulmasına sebep olmaktadır. Serbest piyasa öngörüsü eşliğinde merkezi para politikaları bir arada bulunmaktadır (Turhan, 2023).

İki yolun haricinde bir de bütüncül kabul yer almaktadır. Bu kabul iktisadın modern bir dal olduğunu ve uygulana gelen yöntemlerin gerek akademik olarak gerek de pratik hususunda yerinin ayrı olduğu vurgulanmaktadır. Bu durumda iktisat temel olarak iktisat bilimi tarih içerisinde varlığı son zamanda görülen bir uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda iktisat ilk yöntemdeki aksiyomatik tavrın kabul biçimini almaktadır (Turhan, 2023).

Turhan bakış perspektifine çok yakın olan ve çalışmamızın konusunu oluşturan Sabri Orman'ın da konuya dair görüşleri ile bir sonraki bölümde ele alınmaktadır. Konuyu ele alış bağlamında kullanmış olduğu kavramlar dahil olmak üzere son literatür içerisindeki son iki görüşe yakın olmakla birlikte İslam iktisadı metodolojisine daha sistematik olarak yaklaşmayı başardığı söylenebilir. Bundan dolayı bir sonraki bölümde Sabri Orman'ın katkıları anlatılırken öncelikle kullanmış olduğu kavramların açıklanması ardından da bu kavramların oluşturmuş olduğu metodolojik yaklaşım izah edilmeye çalışılacaktır.

BÖLÜM 5: Sabri Orman'ın Metodolojik Arayışı: “Tevarüs” ve “İnşa”

5.1. İki Farklı Yöntem: Teoriyle Tarihi Açıklamak Karşısında Tarihten Yola Çıkarak Teori Kurmak

Sabri Orman'ın İslam iktisadına dair metodolojik görüşlerinin temelinde disiplinin tarih ile kurduğu ilişkisi gelmektedir. Nitekim İslam iktisadının bir bilim kategorisinde ele alınmasının arkasından yatan en önemli etmen onun tarih ile bağının kopuk olmaması olarak bilinir (Orman, 2019: 22). Sosyal bilimler için bir laboratuvar vazifesi gören tarih, bu bağlamda iktisadın da benzer şekilde sık başvurduğu önemli disiplinlerden biridir. Ancak, iktisadi düşünce alanında teori geliştirirken tarihten istifade etme hususunda metodolojik bir kaygı gütmeye ve bu süreçte tarihsel tecrübeye atfedilen önem konusunda muhtelif görüşler ortaya çıkmış ve iktisadın tarih ile olan ilişkisi “teoriden tarihe” ve “tarihten teoriye” olmak üzere iki karşıt görüş ekseninde gelişmiştir (Orman, 2019: 20).

Teoriden yola çıkarak tarihe ışık tutma tavrı günümüz anaakım iktisat düşüncesi içerisinde yer alan neoklasik iktisadın benimsediği yöntemdir (Orman, 2019: 21). Bu yöntem, tarihsel olgu ve olayların iktisat teorisinin araçları ile açıklanmasını önerir. Bu yönetime göre iktisadi teoriler tarihsel gelişmelerden bağımsız olarak inşa edilir, ancak tarihin rolü burada bu teorilerin geçerliliğini ispatlayacak meşruiyet kaynağı olarak kullanılmaktadır. İktisadın tarihle olan ilişkisine dair yapılan en meşhur ve güncel tartışmalardan biri Alman Tarihçi Okulu ve Avusturya İktisat Okulu arasında geçen metodolojik görüş ayrılığının merkezinde yer almaktadır (Orman, 2019: 20). Özellikle Alman Tarihçi Okulu temsilcilerinden Gustav von Schomoller ile Avusturya İktisat Okulu temsilcisi Carl Menger arasında geçen bu tartışmada, Schomoller ekonominin tarih, sosyoloji ve antropoloji gibi diğer disiplinlerden bağımsız incelenemeyeceğini iddia ederken; Menger ise iktisadı *a priori* bir bilim olarak kabul edip anti-tarihsel bir tutum içerisinde iktisadi bilginin ortaya çıkışını tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi evrensel yasalara bağlar ve bu açıdan iktisat ile tarih arasına metodolojik bir mesafe koyar (Şenveli & Pehlivanoğlu, 2019).

Avusturya iktisat okulu bu tartışmanın galibi olarak zaferini ilan etmesine rağmen Alman Tarihçi Okulu takipçileri ile 1930'lar ve sonrasında Anti Kartezyen görüş olarak tarif edilen düşüncenin temsilcileri tarihten yola çıkarak iktisadi teoriler geliştirmek üzere çaba göstermeye devam etmiştir. Bu bağlamda tarihin incelenerek buradan elde edilen bilgiler ışığında iktisadi olgu ve olayların birer teori olarak geliştirilebileceği savunulmaktadır. Bu bakımdan özellikle 1930'lar sonrasında sosyal teorisyenler ekonomiyi diğer disiplinler ile birlikte ele almışlardır. Örnek olarak, Polanyi tarihin farklı dönemlerini gözlemleyerek modern öncesi dönemde piyasanın hiçbir zaman toplumun üzerinde belirleyici güç olmadığını, aksine toplumsal norm ve değerlerin ekonominin içerisinde gömülü olduğunu iddia eder. Bu durumu açıklamak için “embedded” ve “disembedded” ekonomi ayrımı yapar (Polanyi, 1944 / 2020). Başka bir örnekte, Polanyi bireyin iktisadi davranışlarını açıklarken Avusturya İktisat

Okulunun varsaydığı üzere metodolojik bireyci yaklaşımdan ziyade geleneksel toplumlardaki hediyeleşme ve karşılıklılık (reciprocity) tecrübelerinden yola çıkarak iktisadi teoriyi tarihten istifade etme yoluyla inşa etmiştir (Polanyi, 1944/ 2020).

Sabri Orman ise bu iki yaklaşım biçimine de yakınlık göstermektedir. “Teoriden tarihe” gitmeyi belli bir meşru tasarruf olarak değerlendirmektedir (Orman, 2019: 21) Ancak, bu perspektifin ortaya güzel sonuçlar çıkarabilmesi açısından “filin fincancı dükkanına girmesi” edası ile değil özenli ve ihtiyatlı olarak yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Orman, 2019: 21). Bu uyarılara ek olarak uygulanan yöntemin genel perspektiften bakıldığında “iktisadi modernizmin” zaman hiyerarşisini sergilediği kanısına varmaktadır (Orman, 2001: 8).

Bu vurgusu aslında yerinde olduğu düşünülebilir. Nitekim iktisadi modernizm olarak tarif edilen durumun iktisadi bakış olarak tasvir edilen rasyonelleştirilmesi ve bunun üzerine maksimizasyon hesaplamaları yaparak insanoğlunun tarihinin en ileri seviyesine geldiği kanısına referans edildiği düşünülmektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan bu dönem teorileri de tarihsel verilere olan üstünlüğü istatistiksel olarak yorumlanması ile de denklemsel olarak kanıtlandığı ifade edilmektedir. Bu iki çıktının nihayetinde ortaya çıkan şey aslında teorinin tarihe olan üstünlüğü ile neticelenmiş ve zamanın hiyerarşisi de iktisadi modernizmde kaldığı hissedilmektedir. Orman, bu durumun farkında olduğu eserlerinde hissedilmekte ve çalışmalarında mümkün olduğunca da bu yöntemi tercih etmemektedir.

Buna karşın, Sabri Orman “tarihten teoriye gitmeyi” metodolojik bir yöntem olarak daha uygun görmektedir. Kendisinin “dürbüne tersinden bakma” olarak ifade ettiği bu yöntem, tarihsel sürecin incelenmesi sonrası iktisadi teorilerin inşa edilmesini şart koşar. Orman, iki yöntemden birisini tercih etse bile iki yöntemin de anakronizme düşme tehlikesinin her daim var olduğunu belirtmektedir (Orman, 2019: 21).

Orman, “tarihten teoriye gitme” yaklaşımını İslam iktisat metodolojisinde bir yöntem olarak benimsemiştir. Bu yöntem tarihe bakışın bir alt seti olan İslami normlardan iktisadi realitelere veya iktisadi realitelerden İslami normlara gitme olarak kendini göstermektedir (Orman, 2014b). Her iki yöntemde de tarih bilgisi iktisadi teorinin ana kurucu öğesidir. Norm ve realite arasındaki bu karşılıklı ilişki bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde günümüz iktisatçılarının İslam iktisadının metodolojisine dair yaptıkları tartışmanın da odak noktasındadır. İslam iktisadı çalışmaları içerisinde banka ve finans merkezli çalışmaların daha fazla ağırlık kazanması bir yandan İslam iktisat teorisi inşa ederken metodolojik kaygının

gözetilmediğini ortaya koyarken diğer taraftan tarihten kopup ve İslami normlardan uzak bir kurumsallaşmayı gösterir.

Orman'ın benimsemiş olduğu "tarihten teoriye gitme" bakışı, geliştirdiği İslam iktisadı metodolojisinde kritik bir öneme sahiptir. Tarihe atfedilen bu rolü açıklarken ise "medeniyet" kavramına sıkça referans vermektedir. Bu yüzden, öncelikle medeniyet kavramını açıklanması gerekmektedir.

5.2. Medeniyet Kavramı ve Sabri Orman'da Medeniyet

Medeniyet, Arapça (مدن) müdün kökünden türeyen medine (şehir) kavramıyla yakında ilgilidir ve "şehirli veya medeni hayat yaşamak" manasına gelmektedir. İslam düşüncesinde, insanın tabiatının medeni olduğunu belirtmek için kullanılan terim "mediniyyün bi't-tab"dir. İnsanı sosyopolitik alanda inceleyen felsefede bu kavram "el-ilmü'l-medenî, ilmü's-siyâse, ilmü's-siyâseti'l-medeniyye" şeklinde geçmektedir. Batı dillerinde medeniyet sözcüğüne denk gelen kavram olarak "civilisation" kullanılmaktadır. Türkçede Batı'nın bahsetmiş olduğu anlamda kullanım için Osmanlı Türkçesi'nde "medeniyet" telaffuz edilmektedir. "Belli yasalara uyarak şehirde yaşayan halk" anlamında 'uygur' kavramından türeyen uygarlık da Türkçede yaygın olarak medeniyetin eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır.⁵

Modern dönemdeki medeniyet tanımına bakıldığında, üç ayrı anlam bulunmaktadır. Bu üç anlamda da farklı bağlamlardaki değerler ile ilgili muhtevası olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda birinci anlamı şehirde yaşayanın uygulamış olduğu görgü ve değerlerin bütünü olarak ifade edilirken ikinci ve üçüncü anlamı daha çok belli başlı dini veya milli kimliğin sahip olduğu değerler bütününe ifade edebilmektedir⁶. İkinci tanımı daha çok tekil ve "Batı medeniyetinin" ilerleme düzeyini temelinde ve diğer toplulukların bu medeniyete ulaşma çabalarını kastetmektedir.⁷

Medeniyet kavramının üçüncü anlamı, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe kullanım şekli olarak, her biri diğerine eşdeğer olan, kendi içinde anlamlı bütünler teşkil eden ve unsurları açısından birbiri arasında ileri geri gibi değerlendirici hükümlerin konusu olmaksızın ancak kendi içerisinde yükselme ve zayıflaması söz konusu edilebilen, genellikle

⁵ İlhan Kutluer, "Medeniyet", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medeniyet#1> (06.12.2022).

⁶ Tahsin Görgün, "Medeniyet", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medeniyet#2-modern-tartismalar> (06.12.2022).

⁷ Tahsin Görgün, "Medeniyet", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medeniyet#2-modern-tartismalar> (06.12.2022).

de bir dine nispetle isimlendirilen büyük tarihi oluşumlar için medeniyet kavramı kullanılmaktadır.⁸

Üçüncü anlamının ağırlık kazanıyor olmasının en önemli sebeplerinden birinin “medeniyetler çatışması” teorisinin bu dönemlerde ağırlık kazandığı düşünülebilir. Samuel Huntington’un ortaya attığı bu tez, soğuk savaş dönemi sonrasında uluslararası ilişkileri yönlendirecek ana nedenin medeniyet kavramını oluşturan çeşitli kültür ve ideolojilerin olacağı vurgulanmaktadır. Bu çerçevede küresel düzlemde medeniyetler arası çatışmanın da politik veya ekonomik refahtan ziyade kültürlerin çatışması olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda kültür olarak bahsedilen ve ağırlıklı olarak dini birlikteliklere denk gelen bu farklı medeniyetlerin kendi aralarında gelişmişlik tartışmasının olmadığı başka bir ifade ile medeniyetlerin birbiri üzerine egemen olma mücadelesi ele alınmaktadır.

Medeniyet tanımının bir boyutunu oluşturduğu medeniyet kavramına dair literatürdeki tartışmanın diğer bir ayağını retrospektif perspektif oluşturmaktadır. Modern fenomenler ile geçmişteki olay veya durumları anlamlandırma çabası olarak tanımlanan bu yöntem, medeniyet kavramının kullanımında da yer aldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında medeniyet kavramının kullanılmaması gerektiğini düşünen bir kesim olmakla birlikte literatür içerisine yerleşmiştir.

Orman’da medeniyet kavramına retrospektif yaklaşma taraftarıdır. Orman’a göre medeniyet kavramı bahsi geçen yüzyıllarda kullanılmamakta diğer bir ifade ile bahsi geçen yüzyıldan çok sonra bu yüzyılları anlamlandırma aracı olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla, “doğan bebeğe isim konulması” benzetmesi yaparak “İslam Medeniyeti” kavramının doğuşundan iki asır önceki Müslüman toplumlara kullanmayı tercih etmiştir (Orman, 2019: 8-9)

Sabri Orman’ın modern fenomen olan medeniyet kavramının kullanımı da bahsi geçen üç tanım içerisindeki modern zamandaki kullanımı ile özdeştir. Orman medeniyet terimini din, coğrafya veya dönem gibi ortak bir referansla tanımlanan bir topluluğun, söz konusu referans çerçevesinde insanlığın maddi ve manevi müktesebat envanterine kattığı değerlerin bütünü anlamında kullanmaktadır (Orman, 2019: 16). Bu bağlamda İslam medeniyetini de İslam dini mensuplarının kendi tarihleri boyunca insanlığın maddi ve manevi müktesebat envanterine eklediği değerlerin bütünü olarak tanımlanmaktadır (Orman, 2019: 16).

---

⁸ Tahsin Görgün, "Medeniyet", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medeniyet#2-modern-tartismalar> (06.12.2022).

Orman’a göre İslam medeniyetinin tarihsel süreç içerisinde yaşadığı dönüşümler için “ilk teşekkül” ve “yeniden teşekkül” olmak üzere iki ayrı dönemlendirme geçerlidir. İslam’ın bir din olarak ortaya çıkmasından itibaren kendi normatif sistemin hayatın her alanındaki fenomenlerle hesaplaşması ve etkileşmesi neticesinde doğup gelişmiş olan medeni hareket “ilk teşekkül” olarak adlandırılmaktadır (Orman, 2019: 16). Yeniden teşekkül ise Müslümanların Batı medeniyetiyle karşılaşmalarından beri muhatap oldukları meydan okumalara karşı hayatın her alanında vermeye çalıştıkları cevaplardır (Orman, 2019: 16).

İslam medeniyetinin fikri gelişimine yön veren bu iki süreç İslam toplumlarının hem kendi dönemlerindeki diğer medeniyetler ile etkileşiminde hem de farklı İslam coğrafyaları arasında aynı dönemde gerçekleşen fikri alışverişlerde kendini göstermiştir. Dolayısıyla, bu etkileşim sürecinde ortaya çıkan bilgi transferinin nasıl gerçekleşeceği hususunda metodolojik bir tartışma İslam toplumlarının farklı dönemlerinde yapıla gelmiştir. Bu bağlamda bir sonraki bölüm Sabri Orman düşüncesinde medeniyetler arasındaki fikri temasın nasıl kurulduğunu ele alınmaktadır.

5.2.1. Medeniyetler Arası Etkileşim

Medeniyetler arası etkileşimin izah edilebilmesi için bu ilişkideki ana unsurların belirtilmesi gerekmektedir. İslam dinin esaslarını referans edinen ve İslam medeniyetine mensup olan Müslüman kuşaklar, bu ilişkide özne konumundadır. Müslüman kuşakların bulunduğu dönemde var olan realiteler, bu ilişkide nesne konumdadır. Özne ile nesne arasındaki ilişkide referans olarak kullanılan ilkeler ise İslami normlar olarak tarif edilmektedir (Orman, 2019: 23).

Özne-nesne-ilke ile oluşan bu üçlü bağın bir zaman serisi biçiminde gittiği gözlenmektedir. Bu bağlamda bu zamanları ilk teşekkül, inhitat ve yeniden teşekkül olarak tanımlayarak sınıflandırılabilir. İlk teşekkül dönemi ile Hz. Peygamber’in (s.a.v) risaleti ile klasik dönemin sonları olan 11. yüzyıl arası periyod kastedilmektedir. Bu dönemde birinci nesil olan sahabeler, ikinci nesil olan tabiin ve üçüncü nesil olarak bilinen tebeü’t-tabiin kuşağı ile bu dönemlerden sonra gelen Gazali, İbn Haldun ve Farabi vb. klasik düşünürleri içeren Müslümanlar ilk teşekkül sürecini inşa ve tevarüs etme bakımından özne olarak görülmektedir. Bu dönemdeki Müslümanlar inşa ve tevarüs eylemlerini başarı bir şekilde yürüterek bir sonraki dönemdeki Müslümanlara bilgi müktesebatını aktardıkları düşünülmektedir (Orman, 2014b).

11. yüzyıldan başlayarak Batı Medeniyetine karşı hayatın her alanında mücadele vermeyi hissetmeye başladıkları dönem arasındaki periyod da inhitat dönemi olarak tanımlanabilir. Batı Medeniyetine karşı realiteler ile cevap vermenin gerekliliği Osmanlı Dönemine denk geldiği izlenmektedir. Bunun sebebi, döneme ismini veren hem geleneğe hem de çağdaş dönemdeki kurumsal ve entelektüel realitelere karşı bilgi müktesebatını kullanma hususunda kopuş olduğu düşünülmektedir (Orman, 2014b: 58-64).

Hayatın her alanındaki realiteler ile mücadele çabasını gösteren günümüz dönemi ise yeniden teşekkül dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte bu dönem bitmemekle birlikte günümüzdeki özellikle iktisadi realitelere verilen cevaplar tatminkâr kalınmadığı düşünülmektedir. Bunun nedeni, inhitat dönemi ile birlikte kopukluğun devam etmesi ile birlikte ortaya çıkan çalışmaların çoğunda sığ ve yüzeysel hacimde kalması olarak sıralanmaktadır (Orman, 2014b).

Dönemsel tasnifinin bel kemiğini oluşturan realiteler ise ilgili dönemdeki Müslümanların, bulundukları çağlardaki hayatın her boyutundaki gerçeklikler olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda, realite iki alanda ortaya çıkmaktadır. Birincisi geçmiş medeniyetlerden tevarüs eden realitelerken; ikincisi yeni realiteler olarak iddia edilmektedir (Orman, 2019: 23). Ayrıca, realitelerin niteliğine bağlı olarak maddi veya manevi, nazari veya ameli, olgusal veya entelektüel gibi başka sınıflandırmalar da mümkündür (Orman, 2019: 23).

İslami normlar, sadece hukuki değil aynı zamanda dini ve ahlaki hükümler içermektedir (Orman, 2014b: 34). Bu bağlamda içerilen hükümlerin hem bu dünya hem de ahiret için ödül veya ceza olarak karşılıkları bulunmaktadır (Orman, 2014b: 34). Bu karşılıkların dinde konu bağlamında ilkten sona doğru derecelendirmesi de vacip, mendub, mubah, mekruh ve haram olarak ayırmaktadırlar (Orman, 2014b: 34). Buna bağlı olarak da vacib ve haramlar genel olarak tatbik edilmesi ya da terk edilmesi zorunlu olanlar, mendup ve mekruh uyulmasına teşvik edilen ve mubah ise hukuki olarak serbestlik alanı olarak tanımlanabilir (Orman, 2014b: 34-35). Bu bakımdan, bu beşli tasnifin tarihi süreç içerisinde neredeyse değişmediği hatta ilk Müslüman kuşak ile sonraki Müslüman kuşak arasındaki bu ilkelerin aynı olduğu vurgulanabilir (Orman, 2019).

Özne-nesne-ilke bağlamında ele alınan bu ilişki kümesinde, öznenin nesne karşındaki tavrındaki seçici kabul “tevarüs” olarak ifade edilmektedir. Bu açıdan önce tevarüs kavramı açıklanacak ardında da “inşa” sürecinden bahsedilecektir.

5.2.2. Medeniyetler Arası Bilgi Aktarımı: Tevarüs

Tevarüs kelimesi kalıtım ile gelen, miras olan anlamındadır.⁹ Bu bağlamda indirgemeci olarak kavram somutlaştırıldığında, bir kişinin atasından kalan maddi ve manevi miras örneği verilebilir. Bu açıdan kişinin maddi anlamdaki mirası gelecek kuşakların refahlarında bir artış sağlarken; manevi anlamda kişinin kendisine soy bağlılığı ve kültürel birikim bırakmaktadır.

Medeniyet ile tevarüs kavramının yan yana kullanılması ile oluşan “medeniyet tevarüsü” ise, her ne kadar bu ifade Sabri Orman İslam medeniyetine aktarılan bilgi birikimini kast etse de, medeniyet tevarüsü genel olarak bireylerin dini ve etnik gibi nedensellik bağları ile oluşturmuş oldu değerler bütünüünün sadece aynı değerler kümesine mensup kuşaklara değil aynı zamanda farklı değerler kümesine mensup medeniyetlere olgusal ve bilgi müktesebatının aktarılması olarak tanımlanabilir (Orman, 2019: 25).

Medeniyet tevarüsü iki boyutta gerçekleşmektedir. Bunlar realiteyi sınıflandırmaya göre farklı isimler alabilir. Sabri Orman, realitenin sınıflandırmasını şu şekilde yapmaktadır: Birincisi maddi, ameli, olgusal veya ontik olanken; ikincisi manevi, nazari, entelektüel veya epistemolojik olarak adlandırılabilir (Orman, 2019: 25).

Bu ontik realitenin mahiyeti, somut hayat gerçeğini oluşturan olgular, olaylar, ilişkiler, ilişki ağları ve kurumlardır (Orman, 2019: 25). Buna karşın epistemolojik realiteler ise insan zihni ve ruhunun somut varlık veya hayatın gerçekleri ve onların ötesi üzerindeki faaliyetlerin ürünü olan bilgi, düşünce ve değerlerdir (Orman, 2019: 25).

Ontik ve epistemolojik realitelerin adaptasyonu olarak da tanımlanan tevarüs eylemi iki ana hattı kaynak olarak kullanabilmektedir: miras alınan düşünsel birikim geçmiş zamandan günümüze taşınabilirken, aynı zamanda çağdaş dönemde bulunan farkı medeniyetlerden de bu geçiş sağlanabilmektedir (Orman, 2019: 38). Tevarüsün iki farklı boyutunda birinci yöntem temelde zaman farkını gözetmekte ve geçmişteki kültürel birikimin kullanılmasını vurgularken ikinci kaynak ise daha çok mekân ve yer değişikliğine bağlı olarak aynı zaman diliminde yer alan medeniyetlerin bu realiteler karşısında gösterdiği tutumu ifade etmektedir.

Tevarüs eylemi içerisinde, özne ile nesne arasındaki ilişkinin ilkeler perspektifinden ele alınması ile birlikte yukarıdaki zikredilen iki ayrı kaynağa karşı yöneltilen üç ayrı tavırdan bahsedilebilir: mevcut müktesebatı olduğu gibi kabul etmek, bütünü ile reddetmek ve kısmen

---

⁹ <http://lugatim.com/s/TEV%C3%82R%C3%9CS>

uyuşup, kısmen uymayan yönlerini tefrik ederek kabul etmek. Bu tavırların toplamına “medeniyet yönetimi” adı da verilir (Orman, 2019: 34). Bir sonraki bölümde bu yöntemler sırası ile açıklanacaktır.

Bütüncül Kabul

Medeniyetler arası etkileşimin neticesinde karşılaşılan realitelere, özne konumundaki medeniyetin verdiği reaksiyon çeşitlerinden birisi “toptan kabul etme” olarak adlandırılan yöntemdir. Bu yöneme göre hem olgusal hem de epistemolojik bilginin transfer veya adaptasyon sürecindeyken mevcut bilgi birikiminde herhangi bir değişiklik yapılmadan doğrudan kabul esastır.

Bu yöntemin uygulanabiliyor olmasının en önemli şartı hem geçmiş medeniyetlerin hem de çağdaş Batı medeniyetinin geliştirdiği bilgi müktesebatının İslami normlar ile herhangi bir uyumsuzluk göstermemesidir (Orman, 2014b: 38). Bu bağlamda, adapte veya transfer edilecek bilgi müktesebatının İslami normlarda yer alan vacip, mendub ve mubah olarak tanımlanan hükümler içerisinde olması gerekmektedir. Bu hükümlerden hareketle bakıldığında, ağırlıklı olarak tarihte İslam medeniyetlerine bakılması ya da çağdaş dönem içerisinde varlığını sürdüren Müslüman toplulukların uygulamalarının incelenmesi muhtemeldir.

Uygulanan yöntemin somutlaştırılması açısından İslam medeniyetinde uygulanmış olan miras hukuku örneğine bakılabilir. Bu açıdan Hz. Peygamber (s.a.v), Mirasta evlatlara ve akrabalara belli oranda haklarının dağıtımını gerçekleştirmiştir. Bu uygulama kimi yazarlara göre İslam dünyasının geri kalmışlığının nedeni olarak lanse edilse de paranın bir yere birikmesinden ziyade paranın mümkün olduğunca en geniş kitleye ulaşılması hedeflenmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamberden (s.a.v) sonra gelen Hz. Ebubekir döneminde ve sonraki dönemler için bu uygulama değişmemiştir.

Bütüncül Red

Medeniyetler arası etkileşimin neticesinde karşılaşılan realitelere, özne konumundaki medeniyetin verdiği reaksiyon çeşitlerinden ikincisi “toptan reddetme” olarak adlandırılan yöntemdir. Bu yöneme göre hem olgusal hem de epistemolojik bilginin transfer veya adaptasyon sürecindeyken mevcut bilgi birikiminde herhangi bir değişiklik yapılmadan direk reddedilir.

Bu yöntemin uygulanabiliyor olmasının en önemli şartı, geçmiş veya çağdaş Batı medeniyetinin geliştirdiği bilgi müktesebatının İslami normlar ile toptan bir uyumsuzluk

göstermesidir. Toptan kabul şartında yer alan geçmiş İslam medeniyetlerinden tevarüs kısmı toptan red kısmında ret alma yönteminde yer almadığı görülmektedir. Bunun sebebi, İslami normlara uygun olmayan olgusal ve epistemolojik bilgi müktesebatının geçmiş İslam medeniyetlerinde yerinin olmayacağı düşünülmektedir.

Bu yöntemin ortaya çıkış sebebi, kaynaklardaki bilgi müktesebatının İslami normlar ile uyuşmuyor olmasıdır (Orman, 2014b: 38). Nitekim, adapte veya transfer edilecek bilgi müktesebatın İslami normlarda yer alan mekruh ve haram işler içerisinde olduğu anlamına gelmektedir. Bu perspektiften bakıldığında, ağırlıklı olarak tarihteki gayrimüslim medeniyetler veya çağdaş topluluklardaki İslami olmayan hukuki uygulamaların bu yaklaşımın oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.

Bu kısımda şöyle yanlış bir perspektif anlaşılması mümkün olabilmektedir. Toptan ret olarak olgusal ve epistemolojik bilgi müktesebatına bakılmaksızın gayrimüslimlerden gelen her türlü bilginin aktarılmasına karşı çıkma gibi bir yanlış anlama akla gelebilir. Halbuki, Orman, böylesi bir gerekçelendirmeyi kabul etmemektedir.

Toptan ret yönteminin daha iyi betimlenmesi için cahiliye pazar adetlerinden bahsedilebilir. Cahiliye dönemindeki pazar uygulamalarından birisi kervanın önden karşılanıp mallar pazara girmeden satın alınmasıydı (Kallek, 2018). Hz. Peygamber (s.a.v) şahit olduğu bu manzara karşısında Medine Pazarını kurarken bu uygulamayı reddetmiştir (Kallek, 2018).

Örnekten hareketle ortaya çıkan durum, Hz. Peygamber'in (s.a.v) öncülüğündeki Asr-ı saadet dönemindeki Müslümanlar özne konumundadır. Nesne olarak karşılarına çıkan cahiliye toplumlarında uygulanagelen kervanı önceden karşılanması realite olarak nitelenebilir. Cahiliye toplumlarındaki bu gelenek İslami normların ahlaki hükümlerine uymamaktadır. Bu bağlamda öznenin nesne konumundaki ilişkisi ilkeye uymadığı için toptan reddetme yöntemi tercih edilmiş olarak yorumlanabilir.

Seçici Olma Hali

Medeniyetler arası etkileşimin üçüncü yöntemidir. Bu yöntem diğer yöntemlerden farklı olarak Müslüman kuşakların yüzleşmiş oldukları realiteye karşı yukarıda bahsi geçen iki tavrı bir arada uygulamaları sonucu ortaya çıkmaktadır. Buna göre medeniyetler arası etkileşimde karşılaşılan realitenin İslami normlara uygun olan kısmın kabul edilip, realitenin İslami normlara uygun olmayan kısmının ise reddedilmesidir (Orman, 2014b: 39). Diğer bir ifade ile, karşılaşılan realitenin İslami normlara uygun olmayan unsurlarının ayıklanarak

yerine İslami unsurların eklenmesi ile kabul edilmesidir (Orman, 2014b: 39). Bu bağlamda öznenin uygulamış olduğu tavır, “alıcı olma” niyeti üzerinden sergilenmektedir.

Bu niyet diğer iki yöntemde de kendisini göstermektedir. Bahsi geçen yöntemlerde netice itibariyle ‘alıcı olma’ niyeti ile karşılaşılacak realiteler incelenmektedir. Bu bağlamda toptan kabul veya toptan ret yöntemlerinde, İslami normlar süzgeç olarak kullanarak kurumsal veya entelektüel bilgi müktesebatı kabul edilmekte veya reddedilmektedir. Bu bağlamda anlaşılacağı üzere üç yöntemde de İslami normlar ışığında ‘alma niyeti’ önemli bir etmen olarak vuku bulmaktadır.

Bu alma niyeti, “Eşyada asl olan ibahadır” fıkıh kaidesine dayandırılmaktadır. Bu kaide, “istishab” olan fıkıh usulün bir ilkesi olarak tanımlanmaktadır (Orman, 2014b: 39). Bu ilkenin kökü “kısa süreli olmayan beraberlik” anlamındaki sohbet kavramından türetilmiştir.¹⁰ Bunun sonucunda oluşan istishabın terim anlamı bir zamanda sabit olan bir durumun aksini gösteren bir delil bulunmadıkça sonrasında da mevcut olduğuna hükmetmek” olarak tarif edilmektedir.¹¹

İlk teşekkül dönemindeki Müslümanların uygulamış oldukları tavrın bu ilke etrafında şekillendiği düşünülebilir. Kurumsal ve epistemolojik olarak tasnif edilen realiteler karşısında bu yöntem kendini ilk teşekkül döneminde özellikle fetih hareketlerinde göstermiştir. Nitekim, ilk Müslüman kuşaklar fetihler gerçekleştirirken yıkıcı değil yapıcı bir rol üstlenerek fethedilen toprakların realitelerini yok saymamışlardır. Bu sayede, Nordik kavimlerinin Roma İmparatorluğu’nu yıkması sonucu bin yıllık bir tahribat gerçekleşmesinin aksine (Orman, 2019: 34) bu kuşak kendilerinden yüz elli yıl önceki kavmin bu davranışı yerine fethettikleri yerlerdeki realitelere İslami normlar ışığında yaklaşarak diğer medeniyetleri dönüştürme yoluna gitmiştir. Örneğin, fethettikleri bölgelerdeki pazarda geçerli olan parayı kullanmaktan vazgeçmek yerine bu paralardaki İslami olmayan öğeleri çıkararak altın ve gümüş akçeleri kullanmaya devam edilmesine izin vermişlerdir (Orman, 2014b: 49-52). Bu durum karşılaşılacak medeniyetler karşısında alınan tavrın ibaha ilkesi etrafında uygulanışını göstermektedir.

Fetih hareketlerindeki kültürel ve ilmi temas ile bu temasın sonucunda ortaya çıkan kurumsal tevarüs neticesinde entelektüel birikim ortaya çıkmıştır (Orman, 2019: 37). Bu karşılaşmanın neticesi kendini bilginin tevarüsü olarak göstermiştir. Orman, bu süreci tarihin

---

¹⁰ Ali Bardakoğlu, "İstishâb", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istishab> (21.12.2022).

¹¹ Ali Bardakoğlu, "İstishâb", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istishab> (21.12.2022).

önemli iki İslami ilim adamlarından Gazali ve Biruni'nin vermiş olduğu örnekten yola çıkarak açıklar. Gazali bilginin tevarüsünde öncelikle “tavır alma ehliyetine” sahip olmayı şart koşar. Kendisinin bu ehliyete haiz olmak için üç yılını hasrettiği bilinmektedir (Orman, 2019: 41). Bu bağlamda bu üç yılın sonunda “tahkik” kısmını tamamladığı düşünülmektedir.

Gazali, Biruni'den farklı olarak objektif olarak ele aldığı konunun sonrasında “tenkid” aşamasına geçmiştir (Orman, 2019: 42). Bu bağlamda, subjektif tarafına geçerek İslami normlar ışığında, objektif olarak ele aldığı konuları İslami normları süzgeç olarak kullanarak incelemiştir (Orman, 2019: 43). Bu kısımda ilgili konuda üç ana sınıflandırma yapmıştır: tekfiri gerektirenler, bid'at hükmünde olanlar ve red ve inkarı gerektirmeyenler. Bunları da Riyaziyye, Mantikiyye, Tabiyyat, İlahiyyat, Siyasiyyat ve Hulukiyyat olarak alt sınıflandırmalara tabi tutarak bunlardan sadece ilahhiyat veya metafizik olarak adlandırılan sınıf içerisindeki yirmi konuya vurgu yapmaktadır. Bu konular içerisinde de üç konunun tekfiri gerektirdiğini, kalan on yedi konunun ise bid'at hükmünde olduğunu vurgulamaktadır (Orman, 2019: 44).

Bu bakış açısından da anlaşılacağı üzere tevarüs eylemi içerisinde yer alan ve iki realiteye olan tavırların neticesinde insani olanlar içerisinde İslami normların çerçevesinden çıkmayan başka medeniyetlerde yer alan gerek kurumsal gerek de epistemolojik olgular yer alabilmektedir. Tevarüs eylemin ardından inşa kısmı gelmektedir. Bir sonraki bölümde inşa kısmı izah edilecektir.

5.2.3. Medeniyetler Arası Bilginin İnşası

Medeniyetler arasındaki ilişkinin iki farklı boyutu olduğu söylenebilir. Tevarüs ve inşa olarak sınıflandırılan bu iki boyutlu ve birbirinin tamamlayıcısı olan iki yöntemde, başlangıç noktasında tevarüs eylemin öncelikli uygulanması görülürken daha sonralarında inşa eylemi hız kazandığı izlenmektedir (Orman, 2019: 27). Müslüman fertlerin, karşılaşılan realitelere vermiş oldukları muhtemel sonuçlar üzerinden şekillenen bilgi üretimine medeniyet inşası olarak tanımlanabilmektedir (Orman, 2019: 23).

Rutin Bilgi Üretimi

Karşılaşılan realiteler için uygulanan tevarüs eylemine bağlı olarak inşa sürecine dair de değişiklik oluşturmaktadır. Tevarüs eyleminde olduğu gibi inşa eylemi de olgusal, kurumsal, maddi, ameli, ontik nitelikte olanlar ile fikri, entelektüel, manevi, nazari, epistemolojik nitelikte olmak üzere sınıflandırılmaktadır. Kurumsal veya fikri realiteler karşısında tevarüs edilen bilgi müktesebatına bağlı olarak da inşa sürecinin iki farklı çıktısı oluşabilmektedir (Orman, 2019: 53).

Başka medeniyetten veya kendi medeniyetinden tevarüs edilen bilgi müktesebatına uygulanan tavır bütüncül kabulü içerdiği durumlarda, ilgili medeniyetin karşılaşmış olduğu kurumsal veya fikri realiteye dair uygulaması bahsi geçen bilgi müktesebatının aynı biçimde uygulamasını içermektedir. Bu durumda uygulanan yöntem geçmiş döneme ait bilgi müktesebatının tüketilmesi boyutunda devam etmektedir (Orman, 2019: 54-56).

Hız. Peygamber'den (s.a.v) sonraki ilk halife Hız. Ebubekir (r.a) döneminde uygulanan tüm politikalar rutin bilgi üretime örnek verilebilir. İlk halife döneminde uygulamaların ağırlıklı olarak Hız. Peygamber'in (s.a.v) ortaya koymuş olduğu uygulamaların devam etmesi üzerine şekillenmektedir.

Farklı medeniyetlerden veya ilgili medeniyetin geçmiş dönemlerine ait tevarüs eyleminde seçici olma veya bütünsel ret kısımları ise "yeniden bilgi üretimi" türünü doğurmaktadır.

Yeniden Bilgi Üretimi

Kavramın tanımından da fark edileceği üzere inşa sürecinde tevarüs eyleminde olduğu gibi karşılaşılan kurumsal veya entelektüel olarak adlandırılan realite çeşitleri yer aldığı gözlenmektedir (Orman, 2019: 23). Bu realitelere karşı öncelikli bir tevarüs eylemi gerçekleştirip geçmiş medeniyetlerdeki bilgi müktesebatı tüketilirken; inşa ile birlikte bu aktarılan bilgilerin 'yeniden bilgi üretim' sürecine dönüştüğü bir periyod olarak betimlenebilmektedir (Orman, 2019: 26).

Müslümanların, kurumsal üretimine dair örneklerin başında Medine Vesikası zikredilebilir. Bu vesika ile anlaşılan mevzuların başında toplum içerisindeki görevlendirilmenin yapılabilecek düzeyde birbirine kardeşlik bağı ile bağlandığı gelmektedir. Bahsi geçen süreçte devletin ve topluluk bilincinin oluşuyor olması makro açıdan sosyal ve siyasi bir kurumsallaşma göstergesi olarak algılanmalıdır. Medine pazarı ise iktisadi kurumsallaşma örneği olarak tahayyül edilebilir. İktisadi düzende farklılıklar medeniyetler arasında ciddi farklılıkları işaret edeceğinden dolayı Medine pazarı örneği haricinde zekâtın kurumsallaşması ile oluşan iktisadi politikalar da Müslümanların bu alana dair bilgi müktesebatını inşa ettiklerinin güzel örnekleri olarak sıralanmaktadır (Orman, 2019: 54-55).

İnşanın entelektüel boyutunu ise Dahili İlimler gösterilmektedir. İslami İlimler olarak da bilinen bu alanda, İslam'ın bir din olarak indirilmesi ile oluşmaya başlayan bir ilim olduğu bilinmektedir. Bu açıdan, Kur'an-ı Kerim'in indirilmesi ve dinin elçisinin sözlerini kapsayan sünnet ve sonraki Müslüman nesillerin bu iki temel kaynak üzerine oluşturmuş oldukları tefsir,

hadis, fıkıh, kelam, kıraat, Arapça hat ve bu alanların usullerinin ortaya konulması Müslümanların kurup geliştirdiği ilimlerden en önemli örnekleri arasında yer almaktadır (Orman, 2019: 56-57).

Bu tür özgün yeniliklerin içerisinde de iktisada dair yeni görüşlerin ve uygulamaların yer aldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak iktisat özelinde farklılıklar birlikte benzerliklerin de olmasının açıklayıcı sebebi; “seçerek özümseme” yöntemini tercih etmeleridir (Orman, 2001: 352-353). İslami Meşşai düşünürlerin bu yöntemi tercihlerindeki en temel dayanak noktaları Buhari’de¹² geçen “Onların Cahiliye döneminde iyi (seçkin) olanları, İslam’da da iyi (seçkin) olandır (Orman, 2001: 353). Müslümanların uygulamış oldukları tevarüs ve inşa iktisat özelinde de bir karşılığı olduğu izlenmektedir. Bu yüzden olayın iktisat boyutunu daha iyi irdelenmesi adına ayrı bir bölümde ele alınması uygun olacağı düşünülmektedir.

5.3. Sabri Orman’da İslam İktisat Özelinde Tevarüs ve İnşa

Orman, alana dair başlık olarak “İslami İktisat” kavramını seçmiştir. Bunun sebebi; bakış perspektifinden kaynaklanmaktadır. Bu bakış açısı en yalın olarak tanımında verilmiştir: İslami iktisat, iktisadi meselelere İslami açıdan yaklaşma çabaların genel adıdır (Orman, 2019: 64). Diğer bir ifadeyle, iktisadi kurum, olgu, yapı ve olayların İslami bir perspektif ile inceleyen bir disiplin olarak tanımlanabilir (Orman, 2019: 64). İslam medeniyetinin alt setinden bir parça niteliğindedir (Orman, 2019: 56). Bu bağlamda İslami iktisat, Müslüman fertlerin modern zamanda bağımsızlıklarını tekrar kazanmak için çabalarının iktisadi kısmını temsil etmektedir (Orman, 2014b: 32). Bu çaba, medeniyet tevarüsü ve inşası süreçlerindeki iktisadi hayatın bir alt setini oluşturduğu düşünülmektedir (Orman, 2019: 80). Nitekim, modern bir fenomen olan İslami iktisat kavramı, İslam medeniyetinin yeniden teşekkül sürecine denk gelmektedir (Orman, 2019: 17).

Yeniden teşekkül sürecindeki diğer alt setin birer parçası olan disiplinler ile iktisat arasında, kendi içerilerinde bir bütünlük ile birlikte birbiriyle ilişkili ve birbirinin yapboz parçası olarak tasnif edebilecek bir kültürel birikimi ifade edebilmektedir (Orman, 2019: 17). Nitekim bu birliktelik ve kendi içerisindeki bütünlük medeniyeti oluşturduğu ve sürdürdüğü düşünülmektedir. Bu durum metodolojide de bir kolaylık sağlamakla birlikte teori-pratik arasındaki ilişkiyi de makul, mantıklı ve uygulanabilir olmasını sağlamaktadır (Orman, 2019:

---

¹² Buhari, Kitabü’l Evliya 8,14 ve 19 no’lu hadisler ve Kitabü’l- Menakib 1 ve 25 no’lu hadisler; ayrıca Müslim, Kitabü’l- Fedail 168 no’lu hadis.

17). Teori ve pratik, iktisadi modernleşmeye karşı bir duruş olarak ifade edilebilir (Orman, 2019: 80).

5.3.1. İktisat Özelinde Tevarüs

Medeniyet tevarüsü içerisinde yer alan iktisadi tevarüste İslami iktisat, Batı medeniyetine kısmen tepki kısmen de ondan ilham alarak ortaya çıktığı vurgulanmaktadır (Orman, 2019:81). Dolayısıyla, İslami iktisat disiplini, iktisadi tevarüs eylemin bir sonucu olduğu düşünülebilir (Orman, 2019: 81). İslami iktisat içerisinde yer alan çalışmaların çoğu “bilginin İslamileştirilmesi” biçiminde olduğu söylenebilir (Orman, 2019: 81). Nitekim, Bilginin İslamileştirilmesi seçici olma olarak adlandırılan yöntemin ağırlıklı olarak uygulanmasıdır. Bu bağlamda, İslam Medeniyetinin bir alt dalı olan İslami iktisadında tevarüs, birbirini tamamlayan pratik/ameli ve teorik/entelektüel tevarüs olarak uygulanmaktadır.

Pratik/ameli iktisadi tevarüsteki İslami İktisat, modern Batı medeniyetindeki kurumlarının veya uygulamalarının tevarüs edilmesi anlamına gelebilmektedir (Orman, 2019: 81). Bir önceki paragraftan anlaşılacağı üzere bu alandaki çalışmalara “kurumların İslamileştirilmesi” olarak tanımlanabilir (Orman, 2019: 81). Bu çalışmalar içerisinde, “faizsiz”, “İslami” gibi kavramlar ile birlikte anılan katılım bankaları ile tekâfül ve İslami sigortacılık alanında meydana gelen gelişmeler buna örnek gösterilebilir (Orman, 2019: 81).

Kurumsal iktisadi tevarüsün ardından entelektüel tevarüs gelmektedir (Orman, 2019: 82). Entelektüel tevarüs karşılaşılan, özellikle teorik, realitelere düşünce zemininde cevap oluşturulmasıdır. Bu çerçevede İslam Medeniyetinde uygulana gelen tahkik ve tenkid yöntemleri İslami iktisat için de geçerlidir (Orman, 2019: 83). Gazali ve Biruni örneğinde olduğu gibi ilk safhada tahkik gelmektedir (Orman, 2019: 83). Tahkik olabilmesi için İslami iktisadın tanımı gereği Batı medeniyetinde payı büyük olan modern iktisadın iyi bir derecede bilinmesi gerekmektedir. Bu bağlamda modern iktisat içerisinde yer alan nicel yöntemlerin kıvamında bilinmesi gerekmektedir (Orman, 2019: 87-88). Çünkü, Batı medeniyetinde gelişen modern iktisat 19.yy itibarıyla gittikçe matematikleşen bir disiplin haline getirilmiştir. Bu bağlamda modern iktisat disiplini için matematik *de facto* bir hal almıştır. Buna ek olarak nicel yöntem teknikleri de asgari olarak bilinmesi gerekmektedir (Orman, 2019: 87). Bu durum günümüzde Gazali’nin ilgili alandaki duayenin seviyesine gelme prensibinin göstergesi olarak düşünülmektedir (Orman, 2019: 82-84).

Gazali’nin, Biruni’den farklı olarak eklemiş olduğu tenkit kısmı, İslam medeniyetinin alt seti olan İslami iktisat için de geçerlidir. Bu bağlamda İslami normlar ışığında modern

iktisadın tahsis edilmesidir. Bu duruma dair genel bir değerlendirme olması açısından modern iktisada dair eserlere denk gelebilecek Batılı iktisat kaynaklarının karşılaştırılması yeterli olacağı vurgulanmaktadır (Orman, 2019: 81).

Gazali ve Biruni örneğinden anlaşılabileceği üzere İslami iktisat disiplini içerisinde tevarüs eylemin gerçekleştirilebilmesi için diğer medeniyetlerin alt setinden biri olan iktisat ile iletişime ve etkileşime açık olması gerekmektedir (Orman, 2019: 82-83). Böylelikle İslami iktisat disiplini içerisinde yer alacak ve Batılı iktisat hakkında kaleme alınabilecek Tahkik mâ li'l-Hind, Makâsıdu'l- Felâsife ve Tehâfutu'l- Felâsife gibi eserlere ihtiyaç giderilebilir (Orman, 2019: 83).

Bu temel eserlerin ortaya koymuş olduğu tasnif, ilgili alanın ne olduğu ve o alanın muhakemesinin yapılması olarak değerlendirilmiştir. Bu bakımdan Orman da benzer bir yöntem uygulayarak tarihsel sürece tabii tutarak modern iktisadı muhakeme etmiştir. Orman, bu muhakeme sonucunda Oikonomia ile İlmi Tedbir-i Menzil arasında başlık ve muhteva konularında direk bağlantı olduğunu ifade etmiştir (Orman, 2001: 302).

Oikonomia ve Tedbir-i Menzil arasındaki bağa öncelikli olarak iki isimde birbirini muhtevasını tanımlayacak şekilde ev idaresi olarak telaffuz edilmektedir (Orman, 2001: 312). Diğer ortak yanlarından birisi de muhteva ve yöntem noktasında olduğu düşünülmektedir. Aristoteles'in konuyu anlatmak için mutat yöntemi¹³ kullandığı ifade edilmektedir (Orman, 2001: 312). Bu yaklaşım türü İslam felsefesinin Meşşai geleneği tarafından da kabul görüldüğü izlenmiştir (Orman, 2001: 326). Bu bağlamın takibini öncelikle Farabi topluluk tanımını insanların mükemmeliyete ulaşması için diğer insanlardan yardım alması gerekmektedir. Bu bağlamda diğer insanların birbirine yardım etmesi için bir araya gelmesi ile toplum oluşmaktadır. Topluluklar tam ve eksik olmak üzere ikiye ayrılırlar ve eksik olan topluluklar sokak, ev, mahalle ve köy biçiminde olabilmektedir. Bu bakış açısına göre eksik topluluklar kurumların eksikliği ve nüfusun azlığına bağlamında eksikliği olduğundan dolayı bu kısma dahil edildiği düşünülmektedir (Orman, 2001: 326).

Yunan felsefesi geleneğinde yer alan Oikonomia ile İslam Meşşai geleneğindeki İlmi Tedbiri'l Menzil arasında tarihsel olarak konunun adlandırılması, içeriği ve sistematığı açısından tarihsel bir bağlam olduğu düşünülmektedir (Orman, 2001: 326). Bu konulardan öncelikli olarak konun tanımlanmasında Oikonomia ev idaresi olarak telaffuz edilirken İlmi

---

¹³ Mutat yöntem, her şeyi en küçük parçacıklarına ayırarak incelemek olarak Sabri Orman tarafından tanımlanmaktadır.

tedbiri'l Menzil'de bu anlamı mümkün olduğunca koruyacak şekilde sıfat ve zarfların konumlandırılması açısından benzerlik sağlanmaktadır (Orman, 2001: 352). Bu bağlamın devamı olarak içerik içerisindeki atıflarda Yunan felsefe geleneği mensubu olan Eflatun ve Aristo'ya dair atıfların yanında Bryson olarak Arapça ve Farsça telaffuz edilen Oikonomia yazarı Neo-Pisagoryen da yer aldı ifade edilmektedir (Orman, 2001: 351). Bu atıflar ile birlikte iki eserin konuyu işleyiş üslubu olarak retorik tercih edildi dikkat edilmiştir. Bu durum Aristo'un Politika eserinde geçmiş zamanda geçen hikmetli sözler veya şiirler geçerken; Kınalızâde eserlerinde benzer bir yöntemi izlediği görülmektedir (Orman, 2001: 351).

Bu benzerlikler Müslümanların Oikonomia'yı alıp hiçbir ekleme veya dönüştürme yapmadan naklettikleri anlamı çıkarmamalıdır (Orman, 2001: 352). Müslümanlar, bu bilgileri İslami paradigmalardan geçirip kendilerinin belirlediği çerçeve üzerinden konuyu işledikleri görülmektedir (Orman, 2001: 353). Bunun neticesinde ise Aristo bahsetmiş olduğu ev idaresi sadece dünyevi sınırlar içerisindeyken İslam menşei geleneğinde bu konuyu ele alan Müslüman düşünürler ise iki dünya saadetini öncelemişler ve buna göre konuyu işlemişlerdir (Orman, 2001: 354). Doğal olarak ortaya konan durum başta beslendiği kaynağının farklı olması ile birlikte eserlerin amacının da farklı dünya perspektifi ile yazıldığı dikkat edilmelidir (Orman, 2001: 354).

5.3.2. İktisat Özelinde İnşa: Bağlam Bağımlı İktisat ve Evrensel İktisat

Güncel anlamda iktisat, iktisat tarihi, iktisat teorisi ve iktisat düşüncesi gibi birçok alt disiplini barındıran bir üst başlık olarak tanımlanmaktadır (Orman, 2014b: 68). Bunun yanında benzer bir ifadeyi İslam iktisadı için de yapılabilmektedir. İslam İktisadı da yukarıda zikredilen alt disiplinlerin başına İslami getirilerek oluşturulan akademik alanların üst başlığı olarak vurgulanmaktadır. Bunun haricinde bu örnekler kapitalist, sosyalist ve yeşil ekonomi gibi çeşitlendirilebilir. Her disiplinde de realiteler yer almakta ve bu realiteler disiplinlerin ontolojik boyutunu temsil etmektedir.

Bu disiplinleri birbirinden ayıran kısım ise akademik disiplin perspektifinde beslendikleri düşünce geleneğidir. Yukarıda anlatılan çerçevede İslam medeniyeti ve Batı medeniyetinin ayrımının çıkmasının da temel noktasıdır. Bu bakımdan bu medeniyetlerde çıkan iktisadi olgu ve olaylar da farklılık oluşturmaktadır. Netice itibarıyla bu ayrım sonucu “bağlam bağımlı” ve “evrensel geçerli” olmak üzere iki kavram kullanılabilmektedir (Orman, 2014b: 69).

Bağlam bağımlı, ekonomik sistem veya yapıya, onun daha alt seviyedeki bileşenlerine ve belli yapıdaki iktisadi aktörlere dair bilgiler olarak tanımlanabilir. Örnek olarak homoeconomicus bağlam bağımlı bir bilgidir. İnsana dair bir tipoloji varsayımında bulunduğu ve bunu yaparken de kapitalist iktisat perspektifinden bilgi üretimi yaptığı gözlenmektedir. Benzer bir örnek olarak da sosyalist iktisattan verilebilir (Orman, 2014b: 69). Yabancılaşma kavramı, sosyalist düşünce geleneğinden bir bilgi verdiği düşünülebilir. İslami iktisat için de birey tipoloji varsayımı olan homoislamicus olarak söylenebilir. Bu örneklerin her biri bulundukları düşünce geleneği çerçevesindeki bilgi oldukları gözlenmektedir.

Evrensel iktisat kavramı ise bütün ekonomik sistemlerde ve yapılarda, daha alt seviyedeki iktisadi bileşenleri ve iktisadi aktörlerde geçerli olan bilgiler olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda herhangi bir ekonomik düşüncede aynı bilgiyi veren bilgi kümesini ifade edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında İslam, kapitalist, sosyalist ve yeşil gibi ekonomik sistemlerde aynı bilginin var olması olarak izah edilebilir. Bu açıdan bu tür bilgilerin de sadece “iktisat” veya “iktisat disiplini” olarak tanımlanmaktadır (Orman, 2014b: 69). Azalan marjinal fayda yasası, iktisat disiplini içerisinde olan bir kanundur. Bu bağlamda, bu kanun her ekonomik sistemdeki insan davranışını temsil ediyor olmasıdır (Orman, 2014b: 70).

Bu tasnif neticesinde başka tasnifler de yapılabilir. Bu çerçeve içerisinde ele alınan iktisadi konun ekonomik sisteme veya ekonomik yapıya dair olduğunda makro iktisat olarak tanımlanabilirken firma ve birey gibi ekonomik aktörler hakkındaki teori ve pratikler mikro iktisat bağlamında yer alabilmektedir.

Bu iki örnek tasnif aynı zamanda beraber kullanılabilir. Bu açıdan Bir bilgi bulunduğu düşünce perspektifinden çıkarken aynı zamanda mikro iktisat konu başlığına girebilmektedir (Orman, 2014b: 70). Örnek olarak serbest piyasa bir bağlam bağımlı bir bilgidir. Bu açıdan bakıldığında ekonomik sistemi ve yapısını hakkında bir bilgi olduğu için aynı zamanda makro iktisat konusuna dahil olmaktadır.

İnşa süreci de bu tasniften doğmaktadır. “Seçici olma” yöntemi ile bağlam bağımlı ve evrensel iktisat ayırımına gidilerek iktisat içerisindeki bağlam bağımlı kurum ve entelektüel bilgilerin ayrıştırılması biçiminde ilerlemektedir. Marjinal fayda yasası evrensel iktisat bağlamında yer alırken, faiz vb. işlemler bağlam bağımlı olarak değerlendirilmektedir (Orman, 2019: 79-88).

Güncel örnekler arasında Mehmet Asutay’ın ortaya koymuş olduğu üretim fonksiyonu ele alınabilir. Kapitalist düşünce sistemine bağlı iktisat alanındaki üretim fonksiyonu

içerisinde yer alan ve sadece işçi ve sermayeye bağlı bir üretim anlayışı yer almaktadır. Asutay'ın sunmuş olduğu üretim fonksiyonunda çevre faktörü eklendiği bilinmektedir. İslam dinin inanç sisteminde temel olan “tevhid” görüşünün üretim fonksiyonuna yansıtılması, her canlının bu tevhid ile olan bağının tezahür etmesi olarak söylenebilmektedir.

BÖLÜM 6: Sonuç Yerine: Tartışma ve Değerlendirme

Sabri Orman'ın İslam iktisat metodolojisi üzerine katkılarını ele alan bu tezde, Orman'ın sunduğu metodolojik önermeye dair yöntem çerçevesinde tartışma kısmının kapsamı belirlenmiş ve konu öncelikli olarak akademik bir çalışma çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda, İslam iktisat metodolojisi gibi kapsamlı bir araştırma alanı bu çalışmada Sabri Orman'ın görüşlerinin değerlendirilmesiyle ve bir yüksek lisans tezinin hacminin vermiş olduğu imkân ölçüsünde tartışılmıştır. Öncelikli olarak, bu çalışma çağdaş İslam iktisat düşüncesindeki metodolojik katkılara dair mevcut durum ele almakta ve metodolojik sorgulamalardan yola çıkarak İslam iktisat metodolojisine dair önerileri ortaya koymaktadır. Yukarıdaki perspektife bağlı olarak, İslam iktisat metodolojisinin literatür içerisindeki ele alınışı temelinde, öncelikle disiplinin durduğu zemini tespit etmek oldukça önemlidir.

Modern İslam iktisadı, Osmanlı dönemindeki düşünsel bağlamının devamı olarak, 20. yüzyılın başında Müslüman dünyada, Soğuk Savaş döneminin etkisiyle dünyada hâkim olan iki ana görüş olan sosyalizm ve kapitalizm karşıtlığının ötesinde, İslam dininin emir ve yasaklarını esas alan, insan felahının merkezde olduğu bir disiplin olarak ortaya çıktı. Bu süreç, disiplinin kendine has ontolojik ve epistemolojik bir kuram ortaya koymasını şart koşmaktaydı. 1970'lerle birlikte, küresel ekonomide giderek artan finansal piyasaların nüfuzu sonrası hızlı bir finansallaşma evresine girilirken, İslam iktisadında metodolojik kaygının yavaş yavaş azaldığı gözlenmekteydi. İslami finansın küresel finans sistemine entegre edilmesi temel amacıyla, küresel boyutta gelişen finansallaşmaya yetişme gayreti İslam iktisadında metodolojik çabalar da dahil olmak üzere kuramsal çalışmaları ikincil plana attı (Levent, 2018).

Söylem üzerinde kalan İslam iktisat metodolojisi, buna rağmen, kısıtlı da olsa 1970'li yıllardan itibaren ana tartışma gündeminden çıkmamıştır. Bunun en temel sebeplerinden biri tıpkı fıkıh-fıkıh usulü ilişkisinde olduğu gibi modern İslam iktisat disiplinin İslami finansın yaygınlaşmasından kaynaklanan hacim artışıdır. Bu artışın temel dinamiklerinden birisi de ilgili dönemde karşılaşılan finansal gelişmelerdeki bilgi birikimini İslami kaynaklar ışığında yorumlama çabasıyla yakından ilgilidir. İslam iktisat metodolojisi, çağdaş bilgi ile İslami bilginin iktisadi ve finansal zeminde bir araya getirilmesi çabasıyla beraber öncelikli olarak

bilginin İslamileştirilmesi tartışmaları ekseninde gelişme imkânı bulmuştur. Yakın dönemde İslam iktisadının özgünlüğünü iddia eden pek çok kuramsal çalışma bilginin İslamileştirilmesi görüşünden beslenmektedir. Bu durum disiplin içerisindeki iki ana tartışma alanını tetiklemektedir.

Birinci tartışma alanı, İslam iktisadının heterodoks bir iktisat olup olmadığı üzerine kurulur. Diğer bir ifadeyle, modern İslam iktisadının tıpkı diğer heterodoks okullarda olduğu gibi anaakım iktisattan epistemolojik ve metodolojik açıdan ayrıştığı, ancak ontolojik olarak farklılıktan ziyade, belli hususlarda şerh düşenlerin adlandırıldığı bir topluluğa dahil olup olmadığıdır. Bu durumda, İslam iktisadının ontolojik, epistemolojik ve metodolojik bir bütünlükte farklılık gösterip göstermediğinin değerlendirilmesi gerekmektedir.

Ontolojik ve epistemolojik farklılık, olan ile olması gereken arasındaki farkı dikkate alarak, İslam iktisadındaki çalışmaların gerçekliğini ve geçerliliğini İslam dininin emir ve yasaklarına dayandırmaktadır. Ontolojik zeminde yer alan İslam dininin inanç esasları, metafiziksel bir konu olarak değerlendirilmekte ve klasik bir bilimsel bir kaynak olarak takdir görmemektedir. Bu bağlamda, disiplinde kullanılan kavramlar anaakım iktisattan metafiziksel içeriklere sahip olmasından ötürü farklılık göstermektedir.

Bu tanımlamaların farklılığı, İslam iktisadının beslendiği ontoloji ve epistemolojinin seküler karşılıklarından farklılığını göstermektedir. Bilgi kaynağının Kur'an-ı Kerim ve sünnet olarak kabul edilmesi, İslam iktisadında bilgi edinme yollarına sadece aklı değil, aynı zamanda vahyi de eklemektedir. Bu durumda, İslam iktisadı, İslam dinine referansla iktisadın temel konusuna dair çerçeveyi bu bilgi kaynağına nispetle değerlendirmektedir. Bu açıdan, örneğin, anaakım iktisatta ürün veya hizmet olarak kabul edilen bir meta, İslam iktisadı çerçevesinde iktisadi bir konu olmayabilir.

Ontolojik ve epistemolojik olarak ortaya konan farklılıkların ve disiplinin bu farklılıkları ifade edip edemediğinin değerlendirilmesi, metodolojinin konusuna girmektedir. Bu bakımdan, İslam iktisat metodolojisi, olması gereken salt bir yöntem tartışmasından ibaret değildir; ilgili alandaki araştırma konusunda kullanılacak yöntemlerin ve tekniklerin incelenmesi ve sistematik bir biçimde belirlenmesidir. Bir diğer ifade ile ilgili alandaki yöntemin nasıl kullanılacağını, bu yöntemin nasıl uygulanacağını ve elde edilen verilerin hangi teorik temel dayanarak analiz edileceğini konu alan bir disiplin olması açısından bir teorisin beslendiği teorik zemin olarak düşünülebilir. Bu açıdan bakıldığında Addas'ın (2008) metodoloji tanımı olan "teorisin teorisi" yaklaşımı akla gelmektedir. Doğal olarak İslam iktisat metodolojisi denildiğinde, olması gereken, tarihten teoriye giderek disiplin içerisinde

uygulanagelen yöntemlerin perde arkasını tahlil etmesi ve disiplinin kendine has yönlerini ifade edip edemediğinin değerlendirmesini yapmasıdır. İslam iktisat metodolojisi, incelediği disiplinin bir bilim dalı olma niteliğini metodolojik bir tutarlılıkla ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu açıdan, İslam iktisat metodolojisi mevcut iktisadi gelişmeleri bilimsel çerçeveye uygun olarak metafiziksel bir düzlem içinde olmayı uyumlu hale getirmeyi amaçlamaktadır.

Karşılaşılan ikinci tartışma alanı burada ortaya çıkmaktadır. İslam'ın metafizik geri planı ile batıda gelişen seküler bilim ne ölçüde uzlaşabilir? Bir diğer ifadeyle, bilim felsefesi ışığında bir İslam iktisat metodolojisi inşa etmek ne ölçüde mümkündür? Bilim felsefesinin çağdaş dönem önde gelen temsilcileri olan Karl Popper, Thomas Kuhn, Imre Lakatos ve Karl Paul Feyerabend gibi isimlerin bilim felsefesi üzerine yapmış oldukları tartışmaların ışığında İslam iktisadının ayrı bir bilim dalı olarak kabul görebileceği ve kendine özgü bir ontoloji ve epistemolojiyle bu sahaya katkı sunabileceği metodolojik olarak önemli bir tartışma konusudur.

İslam iktisadını bilim felsefesiyle buluşturan ilk yaklaşımlardan biri olan Kuhn'un "paradigma" kavramı, temelde İslami bir paradigmanın oluşmasına imkân vermesi açısından İslam iktisat metodolojisi ve bilim felsefesi bağlantısına olanak sağlamaktadır. Paradigma, toplumsal ve kültürel bağlamda şekillenmektedir. Bu durumda, İslam iktisadının bağlı olduğu İslam medeniyeti, bu medeniyetin kendine özgü toplumsal ve kültürel değerlere sahip olması ve bu değerlerin paradigmatik bir özgünlük ortaya koyması İslam iktisadını bilimsel bir disiplin olarak meşrulaştırmaktadır.

Bu durum, "paradigma" kavramı özelinde, İslam iktisadının anaakım iktisatla paradigmatik bir hesaplaşmaya girdiğini göstermektedir. Kuhn, paradigma kavramının kapsamını dönemin bilgi kaynağı, bilgi ulaşma araçları, teorileri ve metodolojisi gibi unsurları içeren bütünsel bir biçimde tanımladığı için İslam iktisadının da kendine özgü yanlarını, disiplinin özgünlüğü açısından İslami "paradigma" olarak tanımlamaktadır (Öztürk, 2012).

Kuhncu söyleme göre, hâkim paradigmanın güncel problemlere çözüm bulamadığı durumlarda, bilimsel devrimler gerçekleşir. Bu açıdan, günümüzde adaletsizlik ve sürdürülebilirlik gibi daha genel ahlaki veya etik konularda anaakım iktisadın yetersiz kalması, bilimsel devrimin önünü açmaktadır. İslam iktisadı, Kuhncu bir dille, bu bilimsel devrim sonrası ortaya çıkan yeni bir paradigma olarak düşünülebilir.

Kuhn'un paradigma kavramı, modern İslam iktisat disiplininde öncü isimlerden olan Mehmet Asutay'ın İslam politik ekonomisi başlığı altında kullanılmaktadır. Asutay, bu kavramı İslam ekonomisi yerine İslam moral ekonomisi ifadesinde sıklıkla dile getirmektedir. Son dönem İslami bankacılık ve finans uygulamalarının anaakım finansal işlemlere form ve öz olarak benzemesini paradigmatik bir farklılık ortaya koyamamakla ilişkilendirmiştir.

Küresel gelişmelere bağlı olarak finansal piyasaların ekonomik faaliyet içerisinde ağırlığının artması ve beraberinde ortaya çıkan sosyal ve iktisadi eşitsizlikler, finansal krizler ve çevre tahribatı gibi meseleler anaakım iktisat içindeki finans ve ekonomi tanımlarını ve uygulamalarını sorgulayan ayrı bir "paradigma"ya yöneltmektedir. Asutay'ın da bu ayrıma ve literatürdeki gelişmeye bağlı olarak Kuhn'un paradigma kavramından istifade ettiği söylenebilmektedir.

Asutay'ın İslam iktisat metodolojisinde Kuhncu bir paradigma önerisi alanın genelinde kabul gören bir yaklaşım değildir. Aksine, bilginin İslamileştirilmesi yaklaşımı mevcut İslam iktisadı ve finansı dünyasında daha fazla yaygındır. Bu açıdan, gerek İslam iktisadı disiplininin bulunduğu zeminin tespiti gerekse kullanılan bilimsel felsefe dinamikleri bağlamı, bilginin İslamileştirilmesi yöntemine meyletmektedir. Bu çalışmanın ana konusu olan Sabri Orman'ın İslam iktisadına dair metodolojik görüşleri de bu yaklaşımı sergilemektedir. Bu durumu açıklığa kavuşturmak için, bilginin İslamileştirilmesi kavramına daha fazla ışık tutmak gerekmektedir.

İsmail Raci Faruki tarafından 1970'li yıllarda geliştirilen bilginin İslamileştirilmesi, genel olarak bilginin İslami değerler ve ilkeler doğrultusunda yeniden değerlendirilmesi ve yapılandırılması sürecine verilen genel bir isimlendirmedir. Yaklaşımı meydana getiren en temel gerekçeler arasında, küresel boyutta İslam medeniyetinin modern zamanda bilgi üretimi konusunda karşılaştığı zorluk yer almaktadır. Özede, 1970'li yıllarda Müslümanların karşılaştıkları siyasal ve iktisadi baskı Batılı gelişmiş medeniyetlerin bilgi birikimini transfer etme eğilimi doğurmuştur. Kendilerini entelektüel olarak ve gelişmişlik düzeyi olarak "eksik" gören bu yaklaşıma göre mevcut bilgi ve teoriler, İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sünnet ışığında gözden geçirilir ve İslami prensiplere uygun hale getirilir. Bu yaklaşım, Batı merkezli bilgi sistemleri ve metodolojilerinin İslami açıdan ayıklanması ve bunların yerine İslam'ın epistemolojik ve metodolojik çerçevesine uygun bilgi üretim süreçlerinin oluşturulmasını amaçlar.

Sabri Orman'ın "tevarüs ve inşa" kavramları da bu bağlamda değerlendirilmelidir. "Tevarüs," yani miras alınan bilgi, İslam medeniyetinin temel esaslarına uygun olarak

değerlendirilir. Bu bilginin modern dönemdeki etkileri ve uyarlanabilirliği ise "inşa" sürecinde entegre edilir. Bu iki aşamalı süreç, hem İslam medeniyetinin bilgi birikimini korur hem de bu birikimi çağdaş dünyaya uyarlayarak devam ettirir. Bu şekilde, İslam iktisadı, anaakım iktisat teorilerinden metodolojik olarak ayırır ve kendi özgün yaklaşımı çerçevesinde şekillenir. Bu yaklaşım, Sabri Orman gibi düşünürlerin katkılarıyla, İslam'ın temel değerleri ve prensipleri doğrultusunda sürekli olarak gözden geçirilir ve yeniden yapılandırılır.

Sabri Orman'ın düşünce sistemi ile alakalı olarak yapmış olduğu metodolojik önermeyi Batı felsefi düşünce geleneğinde bir yere oturtmak gerekirse, öncelikli olarak kendisinin ileri sürdüğü metodolojinin felsefi arka planını Kıta Avrupası felsefesi ya da Analitik felsefe ile ilişkilendirmek gerekir. Öyle görünüyor ki, Orman Analitik felsefe üzerinden iktisat metodolojisini yorumlamakta ve Kıta Avrupası felsefesi içerisinde yapılan metodolojik mülhazaları kendi düşünsel çerçevesine dahil etmemektedir. Bununla birlikte, Orman'ın düşünce yapısı İslam iktisat metodolojisi bağlamında bilim felsefesi temsilcileri arasında Karl Popper'a daha yakın görülmektedir. Bilim felsefesinin diğer temsilciler ile teorisinde doğrudan bir benzerlik alanı kurulamasa da Popper'ın "yanlışlanabilirlik" görüşü Sabri Orman'ın "seçici olma" argümanı ile benzerlik göstermektedir. Popper'ın "her kuğu beyazdır" hipotezi, siyah kuğu görene kadar geçerli ve devam eder. Bu durumda, hipotezin kapsamı tüm kuğuları içerir ve bir tane siyah kuğu olup olmadığının kontrol edilmesi anlamına gelir. Oluşan süreçte, karşılaşılan her kuğunun beyaz olması gerektiğine dair bir seçicilik hali yürütülür. Bu durum bilim felsefesinin dayanmış olduğu ontolojik yapıdan ayrılmadan ve ontolojik çerçevenin içerisinde ampirik gözlem ile yaşanmaktadır. Sabri Orman'ın görüşü de bu yönde hareket etmektedir. Orman'ın düşüncesinde yer alan bağlam bağımlı ve evrensel iktisat anlayışı Poppercı düşünce içerisinde ortaya koyulmaktadır. İktisadi bir yeniliğin evrensel iktisada dahil edilip edilmeyeceği, ilgili teorinin bağlam bağımlı olmamasına dayandırılmaktadır. Bu bağlamda yürütülen iki tane seçici olma hali yer almaktadır.

Tarihteki bir iktisadi sistemin bağlam bağımlı iktisat olup olmaması, Orman'ın görüşündeki tevarüs ve inşa süreçlerine dayandırılabilir. "Tevârüs ve inşa" eylemi, İslam medeniyetinde görülen olgu veya olayların İslam dininin temel esaslarına uyup uymadığının kontrol edilmesi ve sonrasında düşünce sistematiğine entegre edilmesi biçiminde tanımlanmaktadır. "Tevârüs" (miras alınan) bilginin İslam medeniyeti temelinde İslami ilkeleri sağlarken, bu bilginin modern dönemdeki etkilerine karşı entegre edilme eylemi de yer almaktadır. İslam iktisadı bağlamında yürütülen süreç bu şekilde olmaktadır. Kapitalist iktisat olarak tanımlanan ve başka bir medeniyetin bağlam bağımlısı durumunda oluşan ekonomik

sistem için de yukarıda anlatılan “tevarüs ve inşa” işlemi gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, Popper ve Orman arasındaki benzerlik bu şekilde kendini göstermektedir.

Buna karşın iki isim arasındaki en temel farklardan birisi tarihi kullanma biçimleridir. Popper, teoriden tarihe varma yöntemini benimser. Bu açıdan “her kuğu beyazdır” bir teoridir ve bunun test edilmesi ampirik deneyler aracılığıyla ilgili teorinin ortaya konulduğu andan itibaren “tarih” kullanılmaktadır. Orman’da ise durum tam tersi konumdadır. Tarihsel bağlam dikkate alınarak bir sınıflandırılmaya gidilmekte; diğer bir ifade ile “tarihten teoriye” gidilmektedir.

Orman’ın İslam iktisat metodolojisine dair görüşleri post-modern eleştiriler ile kıyaslandığında, kültür ve inanç vb. bağlamına dikkat ederek bireylerin karar alma mercilerini etkileyen faktörleri dikkate aldığı görülmektedir. Bu bağlamda oluşturmuş olduğu İslam Medeniyeti ve Batı Medeniyeti ayrımı bunun örneği niteliğindedir. Bununla birlikte nihayetinde evrensel bir iktisat anlatısı post-modern düşüncenin eleştirdiği konular altındadır. Nedenselliğin vurgulandığı, sübjektifliğin ve manevi/etik alanların iktisat disiplinine dahil olması gerektiği vurgusunun yapıldığı post-modern düşüncede evrensel ve tüm toplumlara uygun iktisat teorisinin olduğu iddiası çok zayıf bir argümandır. Bu eleştirilerin karşılığı olarak, neoklasik iktisat 1980’li yıllardan itibaren artan kurumsal ve evrimci iktisat görüşleri sonrası savunduğu evrenselci yaklaşımı yenileyerek yeni önerilere daha açık olduğunu kabul etmiştir.

Metodolojik evrimcilik görüşü ve iktisat içerisindeki farklı tanımlamaları¹⁴ hesaba katarak Orman’ın sunmuş olduğu “seçici olma” yöntemi ile bir benzerlik kurmak mümkündür. Bu bağlamda Orman’ın görüşünde yer alan “seçici olma” görüşüne evrimci iktisat açısından bakıldığında farklı bir perspektiften ele alınması ve üzerine düşünülmesi gereken bir mevzu daha olduğu görülmektedir. Bu da Orman’ın önerdiği metodolojinin, evrimci iktisat metodolojisi ile yakınlığının olup olmadığıdır. Doğa bilimleri içerisinde yer alan ve fizikten sonra biyolojinin de sosyal bilimlere tesir etmesi ile ortaya çıkan, oyun teorisi ve rasyonel seçim gibi iktisat teorilerine etki eden evrimci yöntem piyasa yapısını ve bireylerin karar alma mekanizmalarını anlamlandırmak için kullanılmaktadır. Bu bağlamda metodolojik bireycilik ile birlikte piyasa dinamiklerin güçlü olanın ayakta kaldığı ve teorilerin güncel duruma göre adaptasyon sağladığı iddia edilmektedir. Orman’ın tevarüs ve inşa adına ileri sürdüğü metodolojik mülâhazalar evrimci iktisat görüşüne oldukça yakın görülmektedir. Bu bağlamda

---

¹⁴ Adem Levent’in yazmış olduğu Kurumlar ve Evrim: Veblen’den Hodgson’a Evrimci İktisat Metodolojisi makalesinde altı farklı evrimci yaklaşımdan söz etmektedir.

böyle bir benzer yaklaşım olan iki yöntemin arasındaki bağlantının ve durumun tespit edilmesi alanda yapılacak ileri çalışmalar için oldukça önemlidir.

İslam iktisadının bilginin İslamileştirmesi yoluyla sosyal bir disiplin haline gelerek bir bilim dalı olduğuna dair görüş ve deliller, bilim felsefesindeki söylemler üzerinden yürütülmektedir. Bununla birlikte, bu yaklaşımın kendi iç tutarlılığı da ayrıca önemlidir. Zira İslam iktisat disiplininin anaakım iktisada eleştiriler getirirken benzer metodolojik içerikleri benimsemesi İslam iktisadındaki post-modern düşünceden yararlandığı göstermektedir. Post-modern düşüncenin eleştirdiği ve İslam iktisadı tarafından da sorgulanmadan kabul edilen konular; rasyonalite, evrensellik, bilgi ve güç, metodolojik tekdüzelik, dil anlatısı, kapitalist toplumsal düzen ve değerlerden bağımsız başlıkları adı altında sınıflandırılabilir.

İslam iktisadının rasyonalite ve “homoeconomicus” eleştirisi insanların eylemlerin temel belirleyicisinin çıkarları olmadığını vurgulamaktadır. İnsanların yetişmiş oldukları kültür ve sahip olduğu psikoloji gibi faktörler birey ve firma davranışında oldukça etkilidir. Dolayısıyla bireyin karar alma sürecinde birçok etmenin etkili olduğunun hesaba katılması gerektiği düşünülmektedir. Homo-economicus birey tipolojisi eleştirisi, İslam iktisadının evrensellik eleştirisini de açıklamaktadır. Zamana ve mekâna göre değişkenlik gösteren bir ekonomik anlayış evrensel olan bir birey tipolojisini nefyetmektedir. Buna bağlı olarak iktisat teorilerinin de bu bağlamda evrensel geçerlilik iddiasından uzak olması gerektiği vurgulanmaktadır.

Bu gelişmeler çerçevesinde, İslam iktisadının politik ekonomi çerçevesini uygulayabilmek için metodolojik tekdüzelik söyleminden uzaklaşması gerekmektedir. Küresel ölçekte egemen olan neoklasik anlayış, metodolojik bireycilik üzerinden iktisadi değerlendirmeyi birey ile sınırlamakta ve bireylerin davranışları bu sınırlılıkta açıklanmaktadır. Dolayısıyla temelde insanın düşünce yapısını inceleyen psikoloji, insanların bir araya gelerek oluşturdukları toplum yapısını inceleyen sosyoloji ve güç ilişkilerini ele alan siyaset gibi alanlarla bağlantı kuramamaktadır. Ayrıca, disiplinin sahip olduğu ağır pozitivist dil, ortaya konan teorilerin ampirik gözlem yoluyla evrensellik iddiasını yinelenmekte ve iktisat disiplinine hiçbir normatif alan tanımamaktadır.

Neoklasik iktisada yöneltilen bu tarz post-modern eleştiriler aslında belli konularda İslam iktisat disiplinini de muhatap kılmaktadır. Homo-economicus birey tipini eleştiren İslam iktisadı, insanın özüne dair önermiş olduğu başka bir tipolojiyi öne çıkarmaktadır. Homoislamicus olarak tanımlanan bu alternatif birey tipolojisi, insanın çıkarıcı değil diğerkam olduğunu vurgulamaktadır. Bu açıdan, bireyin davranışlarının temel dayanağı çıkarıcı

olmasından değil diğerkam olmasından kaynaklanmaktadır. Çıkar güdüsü yerine diğerkamlığı, kar maksimizasyonu problemi yerine felahı ençoklaştırmayı amaçlayan bir düzlemde anaakım iktisadın üzerine bina ettiği metodolojik görüş İslam iktisadında benzer bir tekrarı barındırmaktadır.

Neoklasik iktisadın metodolojik evrensellik tahakkümü karşısında İslam iktisadı kurmuş olduğu dengede metodolojik tekdüzeliği aşmak adına pozitivist tutumdan uzaklaşarak tevhid düşüncesi üzerinden metafizik bir çözüm önermektedir. İslam'ın inanç sisteminde olan ve sıklıkla Asutay'ın vurgulamış olduğu “tevhid” kavramı bir metodolojik bütünlük ve tutarlılık arz etmemektedir. Bu bağlamda tevhid basit manada Allah'ın birliğini ifade ederken; özellikle İslam iktisadının ilk dönem önde gelenlerinin kullanmış olduğu bağlamda iktisadi tüm faaliyetin iktisadi olmayan alanlarla uyumlu ve bütünlük arz etmesini ifade etmektedir. İslam finans uygulamaları, bu açıdan, temel İslami ilkelerle hiçbir zaman çatışmaması gerekir.

KAYNAKÇA

- Addas, W. A. J. (2010). *Methodology of economics secular vs Islamic*. Malaysia: IIUM Press.
- Aslan, V. U. (2022). Toplumsal Bilimlerde Metodolojinin Sınırları: İktisat Bağlamında Bir Tartışma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 77(2), 266-286.
<https://doi.org/10.33630/ausbf.1031476>
- Babacan, M. (2021). Sabri Orman İle Başbaşa. Babacan, M. ve Aysun, F.A.(Ed), *Sabri Orman'ı Anlamak: Bir Mütefekkirin Düşünce Dünyasının İzinde* içinde (s. 351-357), İstanbul Ticaret Odası.
- Chapra, M. U. (2001). *What is Islamic economics?* (2nd ed). Islamic Development Bank, Islamic Research and Training Institute.
- Çakır, C. (2020). Akademinin Beyefendisi: Prof. Dr. Sabri Orman (1948-2020)-Hayatı, Kişiliği, Eserleri. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 25(49).
- Demir, Ö. (2012). *İktisat metodolojisi*. Sentez Yayıncılık.
- Eren, E., & Uysal, E. (2017). İktisatta yeni heterodoks gelişmeler. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 134-151
- Genç, N., & Yalçıntaş, M. (2021). Kalbi Yüzünde Bir Alim: Sabri Orman. Babacan, M. Ve Aysun, F. A.(Ed), *Sabri Orman'ı Anlamak: Bir Mütefekkirin Düşünce Dünyasının İzinde* içinde (ss. 35-39). İstanbul Ticaret Odası.
- Hasan, Z. (2019). İslam İktisadının Metodolojisi: Tartışmaya Değer Bir Konu mu? Kızılkaya, N. (Ed), *İslam İktisadı Metodolojisi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri* (ss. 159-185). İktisat Yayınları.
- Islahi, A. (2010). Four Generations of Islamic Economists. *Journal of King Abdulaziz University-Islamic Economics*, 23(1), 163-169. <https://doi.org/10.4197/Islec.23-1.7>
- Kahf, M. (2019). *İslam İktisadının Temel Kuramları: Kurumlar ve Kurallar* (Nurettin Tüysüz, Çev.). İstanbul: İktisat Yayınları.

- Kallek, C. (2018). *Sosyal Servet İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*. Klasik Yayınları.
- Khan, M. A. (1987). Methodology of Islamic Economics. *Journal of Islamic Economics*, 1, 17-33.
- Kutlu, S. (2018). İktisatta Formalizm Sorunu Üzerine Bir İnceleme. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 401-414.
- Levent, A. (2017). İktisadî Yeniden Felsefeyle Buluşturmak: Amartya Sen'in Adam Smith Okuması. *İnsan & Toplum Dergisi (The Journal of Human & Society)*, 7(1).
<https://doi.org/10.12658/human.society.7.13.M0187>
- Levent, A. (2018). Kurumlar ve İktisadî Gelişme: Timur Kuran'ın İslam Ekonomisi Yaklaşımının Metodolojik Analizi. *Journal of Humanity and Society (İnsan & Toplum Dergisi)*, 1-22. <https://doi.org/10.12658/M0288>
- Levent, A. (2019). İktisadın "Amerikanlaşma"sı, Kamusal Entelektüel ve Türkiye: Politik İktisat Özelinde Bir İnceleme. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 15(56), 251-267.
- Levent, A. (2019). Sosyal Bilimlerin Kırısında Entelektüel Bir Alan: İktisadî Düşünce. *Liberal Düşünce Dergisi*, 24(94), 33-52.
- Meda, D. (2004). *Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer Mi?* (I. Ergüden, Çev.; 1. bs). İletişim Yayınları.
- Naqvi, S. N. H. (2019). *İslam Ekonomisi Tanım ve Metodolojisi Üzerine* (S. Karadoğan, Ed. & Çev.; 2. bs). Maruf Vakfı.
- Orman, S. (2001). *İktisat, Tarih ve Toplum*. Küre Yayınları.
- Orman, S. (2014a). *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi*. İnsan Yayınları.
- Orman, S. (2014b). *İslami İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. İnsan Yayınları.
- Orman, S. (2019). *Medeniyet Analizi – Metametodoloji ve Metodoloji*. İnsan Yayınları.
- Orman, S. (2021). *Gazâlî, Adalet ve Sosyal Adalet* (2. bs). İktisat Yayınları.
- Polanyi, K. *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri* (Çev. A. Buğra). İstanbul: İletişim Yayınları. 1944/2020

- Sabri Orman. (2019). İslami İktisat Çalışmaları Bir İslami İlimler ve İktisat Donanımı Gerektirir. İçinde *İslam İktisadı Üzerine Söyleyişler* (ss. 41-86). İktisat Yayınları.
- Sadr, M. B. (1991). *İslam ve İktisadi Ekoller* (S. Namdar, Çev.). Akademi Yayınları.
- Sağlam, M. S. (2023). İktisat Tarih Yazımında Yöntem Tartışmasının Söylemsel Bir İncelemesi: Kıta Avrupası ve Anglo-Sakson/Amerikan Düşünce Gelenekleri. *Management and Political Sciences Review*, 5(2), 234-247.
<https://doi.org/10.57082/mpsr.1356746>
- Pehlivanoglu, F., & Şenveli, Ç. (2019). İktisat Biliminde Yöntem Tartışması: Carl Menger ve Gustav Schmoller Çekişmesi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 195-207.
- Tabakoğlu, A. (2021). Sabri Orman İçin. Babacan, M. ve Aysun A.F. (Ed). *Sabri Orman'ı Anlamak: Bir Mütefekkirin Düşünce Dünyasının İzinde* içinde (s. 17-25). İstanbul Ticaret Odası.
- Turhan, İ. (2023). *Geçmişten Günümüze Müslüman Toplumlarda Para ve Faiz*. KURAMER Yayınları.
- Yılmaz, F. (2009). *Rasyonalite İktisat Özelinde Bir Tartışma*. Paradigma Yayınları.
- Yılmaz, F. (2012). İktisat, kurumsal iktisat ve iktisat sosyolojisi. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (45), 1-17.

EK-1

